

ЗАТВЕРДЖЕНО
Вченою радою ЗУІ
Протокол №2 від „28”лютого 2024 р.
Ф-КДМ-3

Міністерство освіти і науки України
Закарпатський угорський інститут ім. Ференца Ракоці II
Кафедра географії та туризму

Реєстраційний № _____

Кваліфікаційна робота
МІСЦЯ ПАМ'ЯТІ ЯК ІНСТРУМЕНТ ЗБЕРЕЖЕННЯ КОЛЕКТИВНОЇ
ПАМ'ЯТІ ПОКОЛІНЬ ТА РОЗВИТКУ ВОЄННОГО ТУРИЗМУ

ГАНЬКОВИЧ ГЛОРІЯ ЛЕОНАРДІВНА

Студентка IV-го курсу
Освітня програма: Туризм
Спеціальність: 242 Туризм
Рівень вищої освіти: бакалавр

Тема затверджена на засіданні кафедри
Протокол № 8 / 2024

Науковий керівник: **ЩУКА ГАЛИНА ПЕТРІВНА**
(професор, доктор педагогічних наук)

Завідувач кафедри географії та туризму:

МОЛНАР ЙОСИП ЙОЖЕФОВИЧ
(кандидат географічних наук, доцент,
доцент кафедри географії та туризму)

Робота захищена на оцінку _____, «___» _____ 2025 року
Протокол № _____ / 2025

ЗАТВЕРДЖЕНО
Вченою радою ЗУІ
Протокол №2 від „28”лютого 2024 р.
Ф-КДМ-3

Міністерство освіти і науки України
Закарпатський угорський інститут ім. Ференца Ракоці II

Кафедра географії та туризму

Кваліфікаційна робота
МІСЦЯ ПАМ'ЯТІ ЯК ІНСТРУМЕНТ ЗБЕРЕЖЕННЯ КОЛЕКТИВНОЇ
ПАМ'ЯТІ ПОКОЛІНЬ ТА РОЗВИТКУ ВОЄННОГО ТУРИЗМУ

Рівень вищої освіти: бакалавр

Виконавець: студентка IV-го курсу

ГАНЬКОВИЧ ГЛОРІЯ ЛЕОНАРДІВНА

освітня програма: Туризм

спеціальність: 242 Туризм

Науковий керівник: **ЩУКА ГАЛИНА ПЕТРІВНА**

(професор, доктор педагогічних наук)

Рецензент: **ТОРПОІ ЙОСИП ЙОСИПОВИЧ**

(доцент, PhD)

Берегове

2025

ЗАТВЕРДЖЕНО
Вченою радою ЗУІ
Протокол №2 від „28”лютого 2024 р.
Ф-КДМ-3

Ukrajna Oktatási és Tudományügyi Minisztériuma
II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola

Földrajz és Turizmus Tanszék

**AZ EMLÉKHELYEK MINT A KOLLEKTÍV EMLÉKEZET
MEGŐRZÉSÉNEK ÉS A HADITURIZMUS FEJLESZTÉSÉNEK ESZKÖZEI**

Szakdolgozat

Készítette: HANYKOVICS GLÓRIA
IV. évfolyamos turizmus szakos hallgató

Témavezető: SCSUKA HALINA
(pedagógiai tudományok doktora, professzor)

Recenzens: TARPAI JÓZSEF
(docens, PhD)

Beregszász – 2025

ЗМІСТ:

Вступ	6
Розділ 1. Теоретичні основи воєнного туризму.....	8
1.1. Поняття та види воєнного туризму.....	8
1.2. Ресурсна база воєнного туризму.....	10
1.3. Досвід розвитку воєнного туризму закордоном.....	13
1.4. Воєнний туризм як засіб збереження колективної пам'яті.....	19
Розділ 2. Місця пам'яті як туристичні об'єкти: етичні та практичні аспекти.....	21
2.1. Сутність поняття «місце пам'яті».....	21
2.2. Місце пам'яті як туристичний об'єкт	24
2.2.1. Поняття туристичного об'єкта: критерії та показники.....	24
2.2.2. Класифікація місць пам'яті.....	25
2.3. Фактори розвитку туризму пам'яті.....	27
2.4. Етичні аспекти перетворення місць пам'яті на туристичні об'єкти.....	32
2.4.1. Залучення громадськості та родин загиблих до ухвалення рішень.....	36
2.4.2. Важливість створення правильного іміджу турів по місцях пам'яті.....	38
2.4.3. Особливості меморіального туризму для іноземців: освітній та інформаційний аспекти.....	39
2.5. Виховні аспекти туризму пам'яті.....	40
2.5.1. Роль турів пам'яті в патріотичному вихованні.....	42
2.5.2. Іноземний досвід використання туризму пам'яті в патріотичному вихованні.....	45
Розділ 3. Попит на воєнний туризм в Україні та концепція місць пам'яті в Мукачеві.....	48
3.1. Визначення попиту на воєнний туризм з боку іноземців.....	48
3.2. Місця пам'яті в місті Мукачево.....	52
Висновки	60
Список використаних джерел	61
Додатки	67
Список ілюстрацій	70
Резюме (на угорській мові)	71

TARTALOM:

Bevezetés	6
1. fejezet. A haditurizmus elméleti alapjai	8
1.1. A haditurizmus fogalma és típusai	8
1.2. A haditurizmus erőforrásbázisa	10
1.3. A haditurizmus fejlesztésének külföldi tapasztalatai	13
1.4. A haditurizmus mint a kollektív emlékezet megőrzésének eszköze	19
2. fejezet. Emlékhelyek mint turisztikai objektumok: etikai és gyakorlati szempontok	21
2.1. Az „emlékhely” fogalmának lényege	21
2.2. Az emlékhely mint turisztikai látványosság	24
2.2.1. A turisztikai látványosság fogalma: kritériumok és mutatók	24
2.2.2. Az emlékhelyek osztályozása	25
2.3. Az emlékezet-turizmus fejlődésének tényezői	27
2.4. Az emlékhelyek turisztikai látványossággá alakításának etikai vonatkozásai	32
2.4.1. A nyilvánosság és az elhunytak családtagjainak bevonása a döntéshozatalba	36
2.4.2. A megfelelő imázs kialakításának fontossága az emlékhelyi túrák esetében	38
2.4.3. A megemlékezés-turizmus sajátosságai külföldiek számára: oktatási és információs szempontok	39
2.5. Az emlékeztetizmus nevelési vonatkozásai	40
2.5.1. Az emléktúrák szerepe a hazafias nevelésben	42
2.5.2. A hazafias nevelésben alkalmazott emlékeztetizmus külföldi tapasztalatai	45
3. fejezet. A haditurizmus iránti külföldi érdekeltség és az emlékhelyek koncepciója Munkácson	48
3.1. Haditurizmus iránti külföldi érdekeltség felmérése.....	48
3.2. Emlékhelyek Munkács városában.....	52
Ukrán nyelvű összefoglaló	60
Irodalomjegyzék	61
Mellékletek	67
Az illusztrációk listája	70
Magyar nyelvű összefoglaló	71

ВСТУП

Потрібна стратегія пам'яті, пам'ять формує суспільство...

Це ми робимо не для себе, а для майбутніх поколінь.

Ірина Цибух («Чека»)

Наша держава вже багато років бореться за право існування. За час війни Росії проти України з 2014-го року країна зазнала великих руйнувань та втрат. Це про боротьбу та біль одночасно. На фахівцях туризму лежить відповідальність поширення інформації, історій про спротив, збереження пам'яті про тих, хто обороняв країну, часто ціною власного життя. Є велика потреба в пам'ятуванні зараз – це про пам'ятування для проживання горя та болю причетними. Але є люди, яких не торкнулася ця війна, пізніше будуть покоління, які можуть нічого й не знати про неї нічого, тож в момент коли жива пам'ять буде згасати, стане велика потреба в нагадуванні про те, що сталося раніше. Місця пам'яті – це саме ті місця, функція яких буде нести в собі посил історії, це місця, де люди повинні відчувати себе частинкою подій, свою причетність.

Аналіз останніх досліджень. Війни в історії людства існували завжди. Бажання зберегти пам'ять про ті події сформувало окремий напрям наукових досліджень – військово-пізнавальний туризм, або туризм спадщини. Так, О. Галаган, О. Ковтонюк, Н. Корогода та Ю. Брайчевський досліджували можливості його розвитку в Українських Карпатах, Г. Заварика – на деокупованих територіях Донецької та Луганської областей. Великим попитом на ринку воєнного туризму користувалися пригодницькі та екстремальні тури Київщиною (дослідження Т. Гавриленко, Р. Мазурець, А. Сербенівська, Н. Коцан).

З посиленням російської агресії виникло питання формування концепції військового / воєнного туризму. В цьому напрямку працювали Гуда А., Щука Г.П., Журба І.В., Несторишин І.В., Медвідь Л.І., Каднічанський Д., Каднічанська М., Гамкало М. та інші.

З актуалізацією питання меморіалізації місць бойових дій та масових трагедій, етичності організації відвідування цих територій з'явилися роботи, присвячені різним аспектам туризму пам'яті. В цьому напрямку працюють вивчали Іщенко Є.О., Рогожа М.М., Арфон О.В., Кулагін А.І., Калістратенко А., Гаврилюк А.М., Хохлов М., Бабка В., Тимошенко Т.О., Шевчук О.А., Шевчук О.В. та ін.

Проте, в свідомості споживачів туризм, навіть воєнний, досить часто продовжує асоціюватися суто з розвагою (проживання на полігоні, стрільба тощо) та пізнанням (музеї воєнної техніки), недостатньо уваги приділяється тому, що він також є потужним

інструментом в донесенні до людства глибоких сенсів. З іншого боку, місця пам'яті не зайняли свого місця в переліку туристичних ресурсів.

Мета роботи – охарактеризувати місця пам'яті як інструмент збереження колективної пам'яті та ресурси для розвитку воєнного туризму.

Отже, **завдання роботи** відповідно до мети встановлено наступними:

- Встановити сутність поняття воєнного туризму та визначити його різновиди;
- Описати ресурсну базу та розібрати фактори розвитку воєнного туризму;
- Розглянути іноземний досвід розвитку воєнного туризму;
- Визначити поняття «місце пам'яті», їхнє місце в туризмі;
- Дослідити фактори розвитку туризму пам'яті, етичні аспекти перетворення місць пам'яті на туристичні об'єкти;
- Дослідити виховні аспекти воєнного туризму (туризму пам'яті), його вплив на патріотичне виховання.
- Дослідити попит на воєнний туризм з боку іноземців та запропонувати місця пам'яті в місті Мукачєво за концепцією меморіалізації

В процесі дослідження були застосовані такі **методи**, як аналіз (наукових та публіцистичних джерел, текстових та Інтернет ресурсів), синтез, прогнозування, систематизація та узагальнення.

Структура роботи. Робота складається з трьох розділів, вступу, загальних висновків, підсумків та додатків. Список використаних джерел нараховує 57 найменувань.

Ключові слова: воєнний-туризм, види воєнного туризму, ресурси воєнного туризму, туризм пам'яті, меморіалізація, колективна пам'ять.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ВОЄННОГО ТУРИЗМУ

1.1. Поняття та види воєнного туризму

З початком повномасштабного вторгнення країни агресора в Україну туристичному бізнесу довелося або призупинити свою діяльність, або ж переформатовуватися в інший вид, підлаштовуючись до умов воєнного часу. Нестабільна політична ситуація та безліч зовнішніх чинників, спричинених війною, призвело до втрати позицій на туристичному ринку. Росія з самого початку коїть воєнні злочини проти культурної спадщини України, зруйновані релігійні споруди, пошкоджені пам'ятки національного значення. Український інститут національної пам'яті документує вчинені злочини проти пам'яток культури, щоби оприлюднювати правдиву інформацію про жахи війни, скоєні агресором, а також сприяти припиненню співпраці з росіянами через боротьбу за культурні санкції проти Росії. У своїй науковій статті дослідники О. Роїк та О. Недзвецька висловили думку про те, що на сьогоднішній день одним із найголовніших завдань у сфері туризму є саме документування шкоди, що завдала Росія туристичним локаціям, та розробка стратегії відновлення туристичної сфери України. (Роїк, Недзвецька, 2022)

Попри всі обставини, туристичний ринок в Україні продовжує функціонувати, та має деякі особливості, що зумовлені ситуацією в країні: формування туристичних маршрутів з урахуванням наявності бомбосховищ, планування туристичних мандрівок відповідно до дії комендантської години, дотримання заборон, до яких відносяться прогулянки та екскурсії біля об'єктів критичної чи військової інфраструктури, проведення масових заходів, відвідування лісів, водойм та гірських маршрутів в різних регіонах України.

В післявоєнний час туристична галузь повинна стати ключовою у стратегії економічного відновлення. У дослідженні А. Зарубіни, Е. Сірої Л. Демчук підкреслюється, що необхідно вже зараз працювати над цією стратегією: включити розвиток туризму в програми післявоєнного відновлення, вести перемовини зі світовими готельними мережами щодо їх виходу в Україну, підготувати масштабну маркетингову кампанію для зовнішніх ринків, розробити туристичні програми по місцям військової слави ЗСУ, працювати над відновленням туристичної інфраструктури, просувати нестандартні формати туризму, відкривати національні офіси туризму в інших країнах (Зарубіна, Сіра, Демчук, 2022). Очікувано, що розвиток воєнного туризму стане одним із напрямків відновлення туристичної сфери України.

Розгортуючи питання воєнного туризму в Україні вже на початку ми стикаємося з однією з основних її проблем: термінологічна невизначеність. В Законі України «Про туризм» немає визначення поняття «воєнний туризм» (Щука, Журба & Коробейникова, 2024). Різні науковці по-різному визначають термін та поняття таких подорожей, що базуються на використанні туристичних ресурсів, пов'язаних з війною та військовим обладнанням. Головні україномовні варіанти терміну такого виду туризму: «воєнний туризм» / «військовий туризм» / «мілітарний туризм» (Щука, Несторишин, Медвідь, 2024). Воєнний туризм визначається як ширше поняття, й трактується як той вид туризму, що стосується війни та пов'язаний з нею (Д. Каднічанський). Військовий туризм же є вужчим, він стосується саме війська та військовослужбовців. Але насправді єдиної позиції щодо вживання цих термінів немає, адже хтось вважає їх синонімами, а хтось з філологічного погляду чітко розрізняє їх та розмежовує обширне значення та його підвид. В даній роботі ми будемо використовувати саме термін «воєнний туризм» («war tourism»), так як він значно ширший.

Ще варто згадати англомовні дефініції зарубіжних науковців, такі як «commemorative tourism», «memorial tourism», «post-conflict tourism», «dark tourism», «battlefield tourism», «hot war tourism», вони чітко відображають різноманітні аспекти та підходи до теми воєнного туризму.

Попри розбіжності у визначеннях, більшість науковців виділяє те, що воєнний туризм характеризується подорожжю до місця воєнно-історичних та військових об'єктів, тобто такий тур включає в себе ознайомлення з продуктами, які стосуються військового обладнання та знання історичних подій. Також важливо, що участь у цих заходах не передбачає винагороди, тобто відвідувач з власної волі бере участь у них з метою ознайомлення з місцями та предметами, які так чи інакше стосуються зброї та воєнних подій. (Каднічанський, Каднічанська, 2020)

Існує також кілька варіантів класифікацій воєнного туризму. **Д. Каднічанський та М. Каднічанська** розділяють *воєнний туризм* на три групи: воєнно-історичний, військово-пригодницький та військово-подієвий туризм. **М. П. Кляп та Ф. Ф. Шандор** поділяють термін *військовий туризм* на підвиди: військово-історичний туризм (відвідування історичних місць і музеїв), зброярський туризм (пов'язаний зі стрільбою та різною зброєю), мілітарі-туризм (життя в армійських умовах та участь у програмах військової підготовки, відвідання об'єктів та полігонів), воєнний туризм (відвідування гарячих точок планети та місць бойових дій). Науковці **В. Кушнар'ов та О. Поліщук** виокремлюють такі підвиди *мілітарі-туризму*, як:

військово-пізнавальний – це може бути відвідування військових музеїв, виставок, конференцій, з пізнавальною ціллю; військово-пригодницький туризм - більш активний вид відпочинку, до прикладу тур з використанням військової техніки та спорядження; військово-історичні реконструкції бойових дій (Кушнар'ов, Поліщук, 2018)

Аналізуючи різні підходи до класифікації воєнного туризму ми бачимо, що один розподіл підвидів базується на специфіці ресурсів та діяльності, доступних для туристів (М. Кляп та Ф. Шандор), інший же робить акцент на розподілі за цілями та формами взаємодії (В. Кушнар'ов та О. Поліщук), та взагалом, незважаючи на різні назви та підходи, всі класифікації мають спільну рису – вони забезпечують туристам доступ до досвіду пов'язаного з військовою історією, технікою та тактикою. Таким чином, класифікація воєнного туризму розкриває його багатоаспектність, що надає можливість задовольнити інтереси різних категорій туристів: від тих, хто прагне отримати історичні знання, до тих, хто шукає екстремальні пригоди.

Воєнний туризм – це вид подорожей, основним інтересом в яких виступає все, що так чи інакше пов'язане з війною та воєнними конфліктами. Це багатогарне та мультиаспектне явище, його цільова аудиторія неоднорідна, адже споживачі відрізняються за демографічними, соціальними, матеріальними, інтелектуальними та іншими показниками. Туристична пропозиція повинна бути гнучкою й підлаштованою для кожної групи споживачів залежно від мети їхньої подорожі (Щука, Несторишин, Медвідь, 2024).

1.2. Ресурсна база воєнного туризму

Формування турпродукту здійснюється на основі наявних туристичних ресурсів у відповідності до потреб споживача. Ресурсна база в контексті воєнного туризму – це всі ресурси, що використовуються у даному виді туризму та забезпечують його розвиток.

Ресурсами у воєнному туризмі виступають: фортеці та оборонні споруди; військово-історичні музеї та військові об'єкти; меморіальні комплекси; військові реконструкції, інші військові та військово-історичні заходи; військово-пригодницька інфраструктура; військові полігони, військові частини, страйкбольні клуби, мисливські господарства; військово-історичні природні об'єкти, тощо (Гамкало, Каднічанський, 2022).

Існує три категорії відвідувачів об'єктів воєнної спадщини: ті, хто має особисте відношення до місць військової спадщини (військові, родини загиблих); звичайні туристи, що переглядають його як об'єкт дозвілля, в першу чергу вони шукають освіти та знань; «амбівалентні» туристи, що відвідують об'єкти з метою просто побачити це (Лущик , 2021).

За всю історію на території України збереглося значне число об'єктів історико-культурної спадщини, які відображають різноманітні періоди її історії та можуть слугувати основою для формування пропозиції на ринку воєнного туризму. Та оскільки війна в Україні триває і зараз, очевидно, що тривалий час значна її частина буде просто непридатна для туризму. М. Гамкало та Д. Каднічанський запропонували принцип районування території України щодо придатності для цілей туризму, що поділяється на придатні, малопридатні та непридатні в найближчій перспективі регіони (Гамкало, Каднічанський, 2022).

Існує ще цікава класифікація воєнного туризму що поділяє його на «гарячий» та «холодний» воєнний туризм (рис. 1.1).

Рис. 1 Структура воєнного туризму

Джерело: Щука, Журба, Коробейникова, 2024.

До складу гарячого воєнного туризму відносяться:

- гарячі воєнні подорожі – подорожі в зону активних бойових дій з пізнавальною чи діловою метою;
- бойове волонтерство – подорожі з метою взяти участь у конфлікті в якості бійців-добровольців;
- небойове волонтерство – подорожі з метою надавати медичну, психологічну та інші види допомоги жертвам воєнного конфлікту;
- віртуальна військова подорож – онлайн-подорож з метою знайомства з воєнною спадщиною та вшанування пам'яті загиблих.

До холодного воєнного туризму відносяться:

- воєнно-історичний (пізнавальний) туризм – подорож з метою знайомства з воєнною спадщиною та вшанування пам'яті загиблих;
- воєнно-пригодницький туризм – активний відпочинок, який передбачає використання військової техніки та спорядження, участь у військових навчаннях та маневрах;
- воєнно-подієвий туризм – подорож з метою відвідування військово-історичних реконструкцій, фестивалів, воєнних парадів тощо;
- воєнно-меморіальний туризм – подорож з метою відвідування місць загибелі та поховання близьких чи відомих осіб (Щука, Несторишин, Медвідь, 2024).

В рамках запропонованої нової концепції воєнного туризму його діяльність не обмежується лише придатними та обмежено-придатними регіонами, адже навіть в зонах бойових дій можуть розвиватися окремі його підвиди. Та на практиці реалізувати ці можливості досить складно, адже галузь туризму в Україні не має досвіду організації подібних гарячих турів, основна причина цьому – недоліки нормативно-правового забезпечення галузі, адже як уже згадувалось раніше, в Законі України немає такого поняття як «воєнний туризм», тож без законодавчого урегулювання легальний розвиток «гарячого» туризму просто неможливий.

У дослідженні Щуки Г. П., Несторишин І. В. та Медвідь Л. І. про питання розвитку воєнного туризму визначені основні проблеми, що гальмують розвиток цього виду туризму в

Україні. До них входить термінологічна невизначеність та відсутність нормативно-правового забезпечення, стандартів безпеки; нерозуміння процедури меморіалізації місць пам'яті; недостатня комунікація з громадами на рахунок узгодження формування маршрутів пам'яті та туристичного «обличчя» території; необхідність інтерпретації великого пласту спадщини; неготовність громад до розвитку туризму та відсутність компетентних кадрів на місцях. Тільки при належному вирішенню цих проблем, розробки виваженої державної політики щодо розвитку воєнного туризму на рівні країни ми зможемо визначити чітку ресурсну базу воєнного туризму та розпочати його повноцінне використання на рівні держави (Щука, Несторишин, Медвідь, 2024).

1.3. Досвід розвитку воєнного туризму закордоном

Воєнні дії час від часу бувають в різних частинах світу. Після закінчення воєн країни повертаються до мирного життя і, в тому числі розвивають туризм. Проаналізуємо декілька іноземних прикладів розвитку воєнного туризму. Найбільше нас цікавить, як за допомогою даного виду подорожей іноземці створюють об'єкти пам'яті, які допомагають туристам дізнаватися про історії трагедій і наслідків терору. Наприклад, як працюють волонтери в Ізраїлі (див. Рис. 2.1.).

Серед різноманітних прикладів воєнного туризму за кордоном можна виокремити кілька яскравих моделей, які демонструють різні формати взаємодії туристів з військовою історією. Один із таких прикладів – некомерційний проєкт **Sar-El в Ізраїлі**, що поєднує елементи військово-пригодницького туризму та волонтерської діяльності. Його учасники – переважно представники єврейської діаспори – долучаються до виконання простих завдань з логістичної підтримки, які зазвичай виконують солдати регулярної служби. Натомість волонтери отримують безкоштовне проживання, харчування та мають можливість відвідати екскурсії до Єрусалиму і Тель-Авіва. Важливо зазначити, що діяльність в таборі проходить у дружній і невимушеній атмосфері, що сприяє міжособистісному спілкуванню, формуванню позитивного досвіду і водночас зміцненню зв'язку між Армією оборони Ізраїлю та світовою єврейською спільнотою (Фастовець, 2022).

Рисунок 1.2. Волонтери Sar-El, Ізраїль.

Джерело: <https://cutt.ly/ReoWujDw> (11.06.2024)

Ще одним прикладом воєнного туризму є **Боснія і Герцеговина**, де сліди війни 1992–1995 років досі помітні в міському середовищі. Туристам тут пропонують приватні виставки, екскурсії, сувеніри та інші продукти, пов'язані з темою війни. Деякі міста функціонують як об'єкти темного туризму, приваблюючи відвідувачів, які прагнуть глибше зрозуміти воєнні події та побачити їхні наслідки на власні очі (Мандзумар , Гончарова, 2022)

У Польщі значним об'єктом воєнного туризму є **Вовче лігво** – бункер, що слугував штабом Адольфа Гітлера на Східному фронті під час Другої світової війни. З 2017 року його перетворено на Історичний та Національний освітній центр, підпорядкований Лісовому округу Сроково. Комплекс включає десятки об'єктів, пропонує екскурсії з гідами, ресторани, інформаційні пункти та зони відпочинку. За версією видання *The Telegraph*, це місце входить до числа 25 найпопулярніших туристичних напрямків Східної Європи (Zienkiewicz, Podciborski, 2021) (див. Рисунок 1.3.).

Рисунок 1.3. Бункер Вовче лігво, Польща.

Джерело: <https://cutt.ly/ReoWpxZp> (11.06.2024)

Вартий уваги й приклад США, зокрема штат Пенсильванія, де щороку відбуваються заходи з військової **реконструкції битви при Геттісбурзі** — одного з ключових боїв Громадянської війни. Тут проводяться історичні реконструкції, лекції, семінари, демонстрації зброї та техніки, характерної для середини XIX століття. Такі події мають яскраво виражений освітній характер: вони знайомлять відвідувачів із подіями війни, її тактикою, а також історичним контекстом і наслідками. Атмосферу доповнюють розважальні заходи, жива музика та виступи, що роблять такі події привабливими і для родин із дітьми (див. Рис. 1.4.)

Рис. 1.4. Військова реконструкція, Геттісберг.

Джерело: <https://cutt.ly/peoWhfHO> (11.06.2024)

Одна із функцій воєнного туризму – вшанування героїв та жертв бойових дій. В цьому напрямку є цікавим досвід США – створення **Меморіального Музею Голокосту**. Музей був відкритий президентом Клінтоном у 1993 році як новий тип музею та меморіалу, але насправді задуманий був ще за п'ятнадцять років до цього. У 1978 році президент Картер, боячись відчужити важливу для нього єврейську громаду виборців, створив президентську комісію для розробки рекомендацій щодо відповідного американського меморіалу жертвам Голокосту. Взагалі метою створення такого музею було не лише вшанувати та зберегти пам'ять про жертв, а й створити довговічний, незмінний запис минулого, що буде здатний протистояти будь-яким майбутнім спробам історичного ревізіонізму, навчати громадськість про причини та наслідки Голокосту та морально виховувати відвідувачів, спонукаючи їх вивчати історію та працювати над тим, щоб подібна трагедія більше не повторилася (Sodaro, 2018).

Відомо, що вже з моменту звільнення нацистський трудових та концентраційних таборів постало питання про те, як увічнити пам'ять мільйонів жертв Голокосту, тож перші меморіали жертв цього геноциду були тимчасовими позначками, встановленими на місцях битв та масових убивств, до прикладу дерев'яні обеліски, кам'яні знаки та саморобні таблички. Такі меморіали були створені колишніми в'язнями, які вижили, американськими, радянськими та британськими солдатами заради того, щоби увіковічнити пам'ять про своїх загиблих рідних, товаришів. Також, місця таборів залишали в такому ж стані в якому їх знайшли, як доказ незліченних воєнних злочинів, а матеріальні докази нацистського геноциду набули значення, якого раніше не мали у практиках вшанування пам'яті жертв війн чи інших трагедій. Так місця і їхні матеріальні залишки стали інструментами розповіді про певні події й доказами конкретних злочинів.

Вже під час другої світової війни в Палестині з надходженням повідомлень про масові вбивства євреїв місцева інтелігенція розробляла пропозиції щодо збереження пам'яті жертв та якоїсь стратегії вшанування. Вже навіть початкова концепція мала в собі такі елементи як зал пам'яті, списки імен загиблих, дослідницький центр, музеї та меморіали. 1978 рік можемо вважати переломним моментом у пам'яті про Голокост у Сполучених Штатах, адже саме тоді від ранніх, можна сказати, неорганізованих і спонтанних меморіалів американських єврейських громад відбувся перехід до нової моделі вшанування пам'яті, що відзначився також великою фінансовою підтримкою від громади.

У своєму дослідженні про меморіалізацію Голокосту комісія консультувалася з свідками, які пережили Голокост, громадськими організаціями та представниками різних

етнічних груп. Деякі члени комісії відвідали Європу та Ізраїль, щоб зрозуміти, як там зберігають пам'ять про трагедію. Набираючись досвіду, професійні музейники старалися створити ідеальну концепцію музею, та свідки Голокосту сумнівалися, що ті зможуть гідно передати їхні історії, тож багато пропозицій було відхилено. Зрештою через 9 років було запропоновано поєднати хронологічний і оповідний методи з емоційним наповненням, що допомогло сформувати експозицію та створити сюжет для постійної виставки. Після багаторічних старань і планувань будівництво музею стало вже тільки фінальним етапом довгого процесу його створення.

Меморіали є втіленням пам'яті, тоді як музеї розглядаються як домівки історії – фактичної та об'єктивної. Тож, концепт музею пам'яті жертв Голокосту полягає в поєднанні яскравості спогадів і висвітлення історичних подій на основі досліджень. Музей Голокосту в США облаштований таким чином, щоб створити для відвідувача емоційно насичений, глибоко особистий і водночас освітній досвід. Його архітектура, експозиції та методи подачі матеріалу мають на меті не лише інформувати, а й пробудити пам'ять і моральне осмислення трагедії Голокосту (див. Рис. 1.5.).

Рис. 1.5. Меморіальний Музей Голокосту, США

Джерело: <https://onlinecal.ushmm.org/media/f2819d65-547e-4a63-b18a-8ebeaf51cd16.png>

(20.05.2025)

Для відвідувача музею приготовано:

- **Архітектурний простір** спеціально спроектований як "резонатор пам'яті": індустриальні матеріали, непропорційність, вузькі проходи і темні зали створюють атмосферу тривоги, нагадуючи на досвід жертв.
- **Постійна експозиція** охоплює три поверхи, включає 900+ автентичних артефактів, 70 відеомоніторів, свідчення, історичні фільми, театри, реконструкції (наприклад, ворота Аушвіцу, фрагменти гетто).
- **Контрольований маршрут** веде відвідувача крізь хронологічну історію Голокосту в трьох частинах: «Нацистський наступ», «Остаточне рішення», «Остання глава».
- Є змінні виставки, Центр навчання, бібліотека й архів, Комітет совісті, центр досліджень, а також лекції, конференції, дні пам'яті.

Отже, проаналізувавши декілька прикладів міжнародного досвіду у післявоєнному поновленні сфери туризму та розвитку воєнно-туристичних дестинацій можемо дійти висновку, що є декілька головних факторів що забезпечують рух у цій сфері:

- впровадженні державою цілеспрямованої туристичної політики;
- розширення міжнародної співпраці;
- інвестиція в інфраструктуру;
- здійснення інноваційних проектів;
- збереження матеріальних залишків місць пам'яті, документування розповідей свідків даної тематики;
- планування та розробка нових турів, доступних широкому загалу іноземних і вітчизняних туристів;
- просування якісної рекламної кампанії на місцевому, національному та міжнародному рівнях.

Отже, проаналізувавши декілька прикладів міжнародного досвіду у післявоєнному поновленні сфери туризму та розвитку воєнно-туристичних дестинацій можемо дійти висновку, що дотримання перерахованих вище факторів може забезпечити успішність розвитку воєнного туризму в Україні.

1.4. Воєнний туризм як засіб збереження колективної пам'яті

Для того щоби зрозуміти, як воєнний туризм може бути засобом збереження колективної пам'яті, для початку потрібно розібратися, що ж означає термін «колективна пам'ять».

Колективна пам'ять є формою збереження історично та культурно важливої інформації, необхідної для існування суспільства, соціальних груп і окремих індивідів. Вона виконує роль «зв'язку часів», що відновлює зруйновану послідовність подій через політичні й соціальні катаклізми, допомагаючи суспільству зберегти свою ідентичність (Є. Давидов). Науковці Ю. Лотман і А. Моль, трактують **пам'ять** як культурно-історичну спадщину, через яку національна спільнота консолідується, особливо в умовах сучасних радикальних змін, що створюють необхідність пошуку об'єднуючих символів і історичних подій (Чик, 2016).

Колективна пам'ять допомагає формувати **національну ідентичність** через спільне минуле, що конструюється інтелектуальною елітою та закріплюється в культурних текстах і засобах масової інформації. Серед інструментів формування й підтримки колективної пам'яті – освітні установи та культурні інституції, які надають емоційного та ціннісного значення історичним подіям. Такі загальноприйняті уявлення про історичне минуле є основою групової ідентичності, сприяють усвідомленню групової єдності та підсилюють зв'язок поколінь.

Тож воєнний туризм, що включає відвідування історичних місць боїв, музеїв, пам'ятників і меморіальних місць, сприяє збереженню колективної пам'яті. Він створює можливості для осмислення минулого через безпосередній контакт із місцями, де відбувалися події, що мали значення для нації. Воєнний туризм не тільки надає інформацію, а й викликає емоційну залученість у минуле, що є важливим компонентом формування національної ідентичності (Кривда, 2019).

Наприклад, військовий меморіал або музей забезпечує наративне й візуальне відображення історичних подій, зберігає у свідомості народу символи героїзму та трагедії. Такі об'єкти, як пам'ятники, меморіали та музейні експозиції, є «місцями пам'яті», які, за словами М. Альббакса, служать матеріальною основою для відтворення й передачі символів ідентичності групи, створюючи емоційний зв'язок між поколіннями. Колективна пам'ять через воєнний туризм надає відвідувачам можливість відчути причетність до минулого, що, в свою чергу, сприяє зміцненню групової ідентичності.

Тож, підсумовуючи, воєнний туризм виконує важливу соціальну функцію, оскільки підтримує зв'язок між поколіннями через відновлення історичної пам'яті. Він допомагає суспільству зберегти пам'ять про минулі події, сприяє формуванню патріотизму та відчуття приналежності до нації. В умовах сучасної України воєнний туризм також має великий потенціал для консолідації українського суспільства, особливо з огляду на історичні події, які стали випробуванням для нації. Одним із ключових елементів воєнного туризму є місця пам'яті — простори, які дозволяють усвідомлено вшанувати події минулого та зберегти їх правдивий образ для майбутніх поколінь. Їх ми і будемо досліджувати в наступному розділі.

РОЗДІЛ 2. МІСЦЯ ПАМ'ЯТІ ЯК ТУРИСТИЧНІ ОБ'ЄКТИ: ЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ

2.1 Визначення поняття місць пам'яті

Почнемо розглядати поняття місць пам'яті через концепцію науковця П'єра Нора. Введене ним поняття «**місця пам'яті**» (*lieux de mémoire*) відноситься до об'єктів або символів, які репрезентують історичні події, важливі для колективної пам'яті суспільства. Ці місця втілюють колективні спогади про минуле, зберігаючи їх у пам'яті сучасних поколінь. Нора визначає такі місця як «присутність минулого в теперішньому», наголошуючи, що ці об'єкти існують не лише як історичні артефакти, а й як культурно значущі символи, які допомагають суспільству консолідуватися навколо спільного минулого. На думку Нора, «місця пам'яті» створюються, коли спонтанне збереження історії втрачається, і тоді потрібно створювати архіви, пам'ятники, відзначати річниці, щоб підтримати пам'ять (Іщенко, 2020).

Автор, працюючи над концепцією «місць пам'яті», підходить до них з культурологічної точки зору, розглядаючи їх як інструменти, які формують та підтримують колективну пам'ять через символи, ритуали і комеморації. Його інтерес зосереджується на відновленні та збереженні пам'яті.

Тобто, місця пам'яті за цією концепцією формують колективну пам'ять, колективна пам'ять же зберігає в собі інформацію, необхідну для існування та функціонування нації за рахунок згуртованості навколо спільного минулого та теперішнього. (Ганькович, Щука 2024)

Як вже раніше згадувалося, колективну пам'ять допомагає зпроектувати інтелектуальна еліта. Для того, щоби було більш зрозуміло як зараз в наших умовах працює пам'ятування, звертаємося до слів української громадської діячки, журналістки та бойової медицині Ірини Цибух. У своєму інтерв'ю з Костянтином і Владою Ліберовими Ірина «Чека» розповідає про культуру пам'яті. На її думку, важливо розуміти, що саме пам'ять формує суспільство. Як ми можемо пам'ятати? В Україні є науковці, які займаються темою меморіалізації на науковому рівні, проте, інституції, які повинні займатися стратегічним рівнем пам'ятування займаються тактичним рівнем, тобто стихійним пам'ятуванням.

Поняття стихійної пам'яті означає те, як люди пам'ятають і створюють свої ритуали пам'яті зараз, коли кожен висловлює своє бачення того, як ми можемо пам'ятати про їхніх

рідних, і це дуже потрібно, але тактична меморіалізація не впливає на національну ідею, тому потрібен стратегічний рівень. «Ми бачимо, що стратегічний рівень у нас ніяк не пропрацьований, навіть меморіал з прапорцями на Майдані – це приклад стихійності, потреби, і того, що влада не здатна організувати якісний простір, модерований для пам'яті». Тобто, це приклад живого пам'ятування, стихійного, який не має інституційності.

«Ми маємо поняття «процес забуття» або «організоване забуття», і воно стається тоді, коли держава не має стратегії пам'ятування. Стихійне пам'ятування не здатне бути інституційним і довгим: рано чи пізно Михайлівська стіна переповниться фотографіями, прапорці на Майдані втратять свій вигляд, закінчиться місце, в цьому немає нічого тяглого, нічого, що ми залишаємо. Треба розуміти: суспільство формує пам'ять чи пам'ять формує суспільство? Ми це робимо не для себе і не для загиблих, а для майбутнього покоління, яке вже не буде пам'ятати про війну так, як зараз відчуваємо і бачимо її ми» (Ірина Цибух, 2024).

Також Ірина Цибух часто наголошувала на тому, що нам як постколоніальній країні потрібно відділяти себе від радянського способу пам'ятування, від конструктів, які виконували роль тоталітарної системи і мали на меті показати твою маленькість, де ти на фоні комплексу є незначною людиною. «Пам'ятник невідомому солдату» повністю стирає ідентичність героя, важко уявити, що у форматі єдиного узагальненого образу невідомого солдата кожна сім'я окремо, до кого не повернеться тіло чи рештки наших полеглих героїв, зможе повністю прожити те відчуття смутку. Натомість, якщо сьогодні за результатами військової комісії ми зрозуміємо, що та чи інша людина точно визнана загиблою, можна створити їй індивідуальний надгробок, який би не мав поки що похованої людини, але мав би можливість ритуалізації, коли ми приходимо доглядати за надгробками своїх рідних і близьких, це про переживання дуже великого суму (Ірина Цибух, 2024).

Мета пам'ятування – відчувати емоції, які ти вже не очікуєш відчувати, коли ти не очікуєш стати причетним до того, що начебто до тебе вже не має стосунку, це те, що ми маємо зробити з пам'яттю, щоби наші діти відчували цю війну частиною своєї потреби в справедливості (Ірина Цибух, 2024).

Отже, поняття «місця пам'яті» (Нора) пов'язане з деритуалізацією сучасного світу. Місця пам'яті виникають як необхідність зовнішньої підтримки пам'яті, коли спонтанне збереження зникає, і це вимагає створення архівів, меморіалів та святкувань. Ці місця мають топологічне значення – матеріальне, функціональне та символічне.

Характерною рисою місць пам'яті є не лише нагадування про минулі події, а й вплив на сучасність. Вони повинні бути інструментами просвіти та розуміння історії, а не лише туристичними атракціями. Також, важливим повинно бути питання правильного іміджу, щоб зберегти місця пам'яті в автентичному світлі, уникнути комерціалізації та створити відчуття шанобливого ставлення до історії, яке може бути прийнятним для різних груп відвідувачів (Рогожа, 2022).

Говорячи про місця пам'яті, варто згадати цікаву **концепцію маршрутного туризму**. Маршрутний туризм означає специфічні форми подорожей, що з'єднують різноманітні території, пам'ятки та місцевості. Ці маршрути зазвичай базуються на попередньо «створених» шляхах, що об'єднували культурні та історичні локації, сприяючи соціальному, економічному та культурному розвитку регіонів (Арїон, Кулагіна, 2024).

Тематично виділимо маршрути пам'яті. **Маршрути пам'яті** – це специфічні туристичні шляхи, побудовані навколо місць, які мають особливе значення для ознайомлення з історичними подіями, культурною спадщиною, видатними постатями національної історії, також особистими розповідями та спогадами. Вони пропонують новий підхід до пізнання історії, адже під час таких подорожей відвідувач ніби доторкається до історичних місць та заглиблюється в розумінні подій. Маршрути пам'яті відіграють важливу роль у збереженні колективної пам'яті, формуванні національної ідентичності та освітньо-культурному вихованні (Арїон, Кулагіна, 2024).

Можемо до прикладу розглянути меморіальні екскурсії пам'яті Ірини Цибух, які проводить її молодший брат, Юрій Цибух. Бойова медикіння Ірина «Чека» загинула 29-го травня 2024 року. Для увіковічнення пам'яті сестри, Юрій створив меморіальну екскурсію під час якої, знайомлячись з архітектурою та визначними пам'ятками Львова, відвідувачі мають можливість дізнатися про тематичну та персональну прив'язку кожної локації до особистості Ірини, побачити її з різних сторін: як медійницю, бойову медикіню, громадську діячку, сестру та близьку людину. На кожній з локацій є заклик до дії, які зумовлені тими важливими ідеями які адвокувала Ірина за життя: добре знати історію, дотримуватися хвилини пам'яті о 9-й ранку, допомагати збройним силам України, пройти базове навчання з надання медичної допомоги, вчитися критичному мисленню, підтримувати родини загиблих захисників та захисниць і «безапеляційно любити». Відвідати екскурсію можна за донат, зібрані кошти Юрій перераховує на підтримку сил оборони або на підтримку проектів з психологічного

відновлення бойових медиків. Так Юрій Цибух проживає свою втрату, на його думку, пам'ятати – це наша сила та обов'язок (Калістратенко, 2024).

«Іра говорила, що сум за людьми, яких ми втратили, накладає на нас відповідальність – свідчити про те, що відбулося, та про зло, з яким ми зіштовхнулися» (Юрій Цибух).

2.2 Місця пам'яті як туристичний об'єкт

2.2.1 Поняття туристичного об'єкта: критерії та показники

Поняття «туристичний об'єкт» не має єдиного унормованого визначення. **Наталія Паньків** трактує туристичний об'єкт як специфічну архітектурну структуру, що створена з урахуванням потреб туристів, зокрема для надання певного спектру послуг і впровадження тематичних туристичних програм (Паньків, 2011)

Олександр Колотуха об'єкт туризму визначає як одиничне туристське утворення, що розташовується на чітко визначеній локальній території та виконує одну або декілька взаємопов'язаних туристичних функцій. До таких об'єктів можуть належати різні ресурсні елементи – музеї, історико-культурні пам'ятки, природні заповідники, рекреаційні зони або промислові підприємства, які виступають як об'єкти для екскурсій. Крім того, навколо туристичних об'єктів зазвичай формуються місцеві маршрути (Колотуха, 2017).

Також можемо тут використати синонімічне за визначенням поняття «туристична дестинація». Цей термін досить загальний і також не має єдиного загального визначення. В англійській мові «дестинація» перекладається як «місцезнаходження, місцепризначення». Дослідник із Данії **Ніл Лейпер** ще у 1979 році запропонував розглядати туристичну дестинацію як певну географічну територію, яку турист свідомо обирає для відвідування та проводить там якийсь час. Саме в межах цієї території відбувається ключова взаємодія туриста з елементами туристичної інфраструктури (Leiper).

За визначенням **Тетяни Ткаченко** (2006), туристична дестинація – це певне місце (наприклад, місто, регіон, населений пункт або заклад), яке володіє унікальними або характерними рекреаційними й туристичними ресурсами. Такі ресурси становлять інтерес для мандрівників, а можливість їх відвідування забезпечується наявною інфраструктурою (зручностями, послугами). До того ж, ця територія або об'єкт подається споживачеві як готовий до реалізації туристичний продукт, що просувається за допомогою сучасних маркетингових засобів і включений до системи інтегрованого управління туристичними суб'єктами (Кучерява, 2023). Тобто, туристична дестинація – це туристичний продукт,

розрахований на певну цільову аудиторію та представлений на ринку туристичних послуг під загальним брендом (Щука, Головня, 2021). Елементом туристичної дестинації може бути туристичний об'єкт.

Отже, туристичний об'єкт – це окреме унікальне місце, яке турист може обрати для відвідування та взаємодії з ним, що забезпечується відповідною інфраструктурою та подається як готовий туристичний продукт.

2.2.2 Класифікація місць пам'яті

Наприкінці XX – на початку XXI століття змінився підхід до того, як ми розуміємо минуле. Якщо раніше люди більше думали про майбутнє, боролися за ідеї, мріяли про зміни, то з часом все частіше почали звертати увагу на події минулого. У багатьох країнах стали переосмислювати історію, намагатися краще зрозуміти теперішнє, опираючись на попередній досвід. Теперішній час став більше «поверненим» до минулого, ніж до майбутнього.

Це також змінило і саму тему пам'яті. Люди все менше говорять тільки про відомих історичних постатей, і більше – про звичайних людей, їх особисті історії, долі, трагедії. Через це зросла важливість пам'яті як способу згадати, вшанувати, не забути й не допустити повторення того, що сталося в історії – особливо у випадках злочинів проти людства.

Оскільки все менше залишається живих свідків історичних подій, пам'ять все більше переноситься в зовнішні форми – музеї, архіви, пам'ятники. Як зазначає німецький філософ Герман Люббе, важливо не допустити, щоб політичні трагедії минулого стали просто історією, яку читають у книжках. Місця пам'яті мають нагадувати про моральну й людську відповідальність.

Отже, сьогодні місця пам'яті можна розрізняти не тільки за їх виглядом чи формою (наприклад, пам'ятник, кладовище, музей), але й за тим, як вони функціонують, хто їх створює (державна чи приватні особи), як використовують сучасні технології, і які питання вони викликають у суспільстві. Такий підхід допомагає краще зрозуміти виклики, які постають перед розвитком туризму пам'яті в Україні (Рогожа, 2022).

У сучасних дослідженнях все більше уваги приділяється ролі міського простору як носія колективної пам'яті. Місця пам'яті у містах можуть мати як матеріальний вигляд

(наприклад, пам'ятники, меморіали, назви вулиць, архітектура), так і нематеріальний (ритуали, традиції, історичні наративи, пов'язані з простором). Їх важливо розглядати не лише як фізичні об'єкти, а як частину соціальної та культурної пам'яті, що постійно змінюється.

Дослідниця Сімона Мітроу у своїй роботі «Sites of Memory: An Urban Perspective» показує, як такі місця пам'яті в місті можуть набувати нового значення або, навпаки, втрачати його – залежно від політичного режиму, культурного контексту чи змін у громадському сприйнятті. Наприклад, пам'ятники або назви вулиць, пов'язані з певним періодом або ідеологією, можуть бути знесені, перейменовані чи навпаки – відновлені, коли змінюється влада або ставлення суспільства до подій минулого.

Таким чином, місця пам'яті можна поділити на кілька типів:

1. **Матеріальні місця пам'яті** – це фізичні об'єкти, як-от монументи, будівлі, кладовища.
2. **Символічні / нематеріальні** – це ідеї, символи, традиції, пов'язані з певним місцем.
3. **Офіційні** – створені або підтримані державою.
4. **Громадські або приватні** – ініційовані знизу (громадянами, родинами жертв, активістами).

Кожен тип таких місць виконує різну функцію в суспільстві: зберігає пам'ять, формує ідентичність, передає досвід наступним поколінням. Але водночас їх легко змінити або знищити, якщо цього вимагає нова ідеологія, як це часто траплялося у XX столітті (Mitroiu, 2014).

В свою чергу ми також запропонуємо класифікацію місць пам'яті за ступенем офіційності. Вона дозволить зрозуміти, хто формує історичну пам'ять і з якою метою. Отже, є такі види місць пам'яті за ступенем офіційності:

- **Офіційні пам'ятки** – підтримуються державою та відображають загальнонаціональний наратив.
- **Неофіційні пам'ятки** – створюються з ініціативи громади й акцентують на емоційному, часто замовчуваному досвіді.
- **Суперечливі місця пам'яті** – викликають суспільні дебати й виявляють розбіжності в оцінці минулого. Такий поділ допомагає краще осмислити вплив пам'яті на ідентичність.

На зламі XX–XXI століть пам'ять про минуле набула нового значення: вона перестала бути лише справою істориків і стала важливим інструментом осмислення сучасності. Місця пам'яті сьогодні відіграють ключову роль у формуванні колективної ідентичності, підтриманні моральної відповідальності та переосмисленні травматичних подій. Їх можна класифікувати за формою, символікою, походженням та функцією. Зокрема, поділ за ступенем офіційності дозволяє побачити, як різні групи – держава, громада чи окремі ініціативи – впливають на формування історичної пам'яті. Такий аналіз є необхідним для розвитку критичного підходу до туризму пам'яті в Україні.

2.3 Фактори розвитку туризму пам'яті

В цьому підрозділі розберемо фактори розвитку туризму пам'яті на основі різних наукових робіт про пам'ятування та туризм пам'яті.

Алла Гаврилюк у статті на тему державної політики національної пам'яті в Україні зазначає, що одним із важливих чинників розвитку туризму пам'яті в Україні є **формування національної політики пам'яті**, що стало особливо актуальним після здобуття незалежності. Значний вплив радянських наративів все ж залишив глибокий слід у суспільній свідомості, що зумовило труднощі у сприйнятті історичної правди, особливо серед старшого покоління. Відсутність системної просвітницької та інформаційно-роз'яснювальної політики сприяла необхідності переосмислення ролі історичної пам'яті як ключового елементу формування національної політики пам'яті. Зростає потреба у популяризації особливих «місць пам'яті», які локалізують донедавна невідомі історичні факти, події, персоналії серед місцевого населення та туристів. Тобто, вони слугують доказом про минуле й устанавлюють ніби живий міжпоколінний зв'язок пращурів з нащадками. Тож, як показує дослідження, туризм у сфері пам'яті не лише задовольняє освітні та культурні потреби громадян, а й виконує функцію збереження історичної правди, трансляції національних цінностей та формування ідентичності. За висновками цього дослідження, одним із бар'єрів у просуванні історичної пам'яті через туризм є недостатня фахова підготовка кадрів, які часто покладаються на застарілі радянські методики, що гальмує процес українізації культурного простору. Таким чином, туризм пам'яті потребує подальшої підтримки з боку держави, наукових досліджень та методичного супроводу (Гаврилюк, 2018).

Одним із ключових чинників розвитку туризму пам'яті, згідно з аналізом хорватських дослідників, є наявність у регіоні **виразного історичного наративу**, що ґрунтується на трагічному минулому. У випадку Вуковарсько-Сремської жупанії цим наративом стали події війни за незалежність Хорватії (1991–1995), що залишили по собі глибоку колективну травму, але водночас – численні меморіальні об'єкти, які стали символами опору та національної єдності (напр., Овчара, Меморіальна лікарня у Вуковарі, військові кладовища, місця масових поховань). Автори наголошують, що в умовах економічної стагнації регіону, відсутності традиційного туризму та демографічних проблем, меморіальний туризм може виступати альтернативною моделлю сталого розвитку. Його ефективність залежить не лише від наявності об'єктів пам'яті, а й від **інституційної підтримки, соціальної згуртованості та активного залучення місцевих громад**. Розвиток такого виду туризму вимагає **координації між трьома секторами** – наукою, бізнесом і місцевим самоврядуванням – що подано як модель «потрійної спіралі» (Triple Helix).

Важливим чинником є також мотиви самих відвідувачів: більшість туристів, які відвідують ці місця, не керуються типовим рекреаційним інтересом, а радше прагнуть до особистого переосмислення, освітнього досвіду, емпатії та моральної солідарності з постраждалими. Врахування таких мотивацій вимагає особливо **етичного підходу до формування туристичного продукту**, уникаючи комерціалізації пам'яті. Меморіальний туризм у такому контексті виступає не лише економічним ресурсом, а й інструментом виховання громадянської свідомості, збереження історичної правди та формування ідентичності в постконфліктному суспільстві (Drvenkar, Banožić, Živić, 2015).

В наступному взятому нами в приклад дослідженні науковці з Бразилії проводили опитування в місті Кампінас, для того, щоби зрозуміти, як формується пам'ять про простір у повсякденному досвіді мешканців цього міста. Ті ж мали описати місця, які вони вважають значущими, незалежно від того, чи мають ті об'єкти офіційний статус пам'ятки. Автори зауважили, що більшість респондентів згадували не «офіційні» пам'ятки, а ті місця, що були частиною їхнього дитинства, важливих подій, родинної історії. Так в результаті автори приходять до висновку, що місця пам'яті – це не лише меморіали, а й ті простори, де пам'ять «живе» в досвіді людей. Дослідники наголошують: сприйняття простору як «місця пам'яті» формує почуття приналежності, і це відчуття – ключ до розвитку туризму. Це природна мотивація до збереження, а також рушій для створення туристичних маршрутів, які базуються не лише на офіційних пам'ятках, а й на «живій» пам'яті громади. У фінальній частині роботи автори наголошують: туризм пам'яті не повинен зводитись суто до офіційних меморіалів.

Важливо враховувати ті місця, які спільнота сама визначає як значущі. Тобто тут ми приходимо до висновку, що «місця пам'яті» можуть бути і неоднозначні, тому **туризм пам'яті має розвиватись не лише на основі офіційно визнаних пам'яток, а й за участі самої громади**, яка «наділяє» місце значенням (Zuapor, 2018).

У своїй статті про систему туристичних атракцій дослідник Грег Річардс аналізує культурні туристичні атракції як частину системи – у межах якої відбувається взаємодія між туристом, об'єктом (атракцією) та інформаційним полем. Річардс заперечує уявлення про те, що атракція – це лише об'єкт, який сам собою притягує людей. Він стверджує, що туристична атракція існує лише тоді, коли:

- є **турист**, який бажає її побачити;
- є **ядро (nucleus)** – сам об'єкт (пам'ятка, подія, місце);
- і є **маркер** – інформація, яка робить цей об'єкт значущим для туриста.

Саме тому пам'ятне місце (наприклад, меморіал, могила, поле бою) стає туристичною атракцією не лише тому, що воно існує, а тому, що інформація про нього (через книжки, фільми, історії, соцмережі) формує уявлення туриста про те, що це варто побачити. Автор наводить приклади з культурного туризму: дослідження в музеях, історичних місцях, театрах. За даними проведеного автором опитування виявилось, що більшість туристів приймають рішення про візит ще до поїздки, і при цьому ключову роль відіграє те, **як саме вони дізналися про атракцію**. Для меморіального туризму це означає: місце пам'яті не буде відвідуване, якщо **немає правильно поданої інформації** – через путівники, меморіальні кампанії, виставки. Наприклад, навіть найважливіше місце Другої світової війни може бути забуте, якщо воно не має свого «маркера» – інформаційного тлумачення.

Річардс розширює модель Лейпера, вводячи поділ на:

- **Первинне ядро**: головна мета поїздки. Наприклад, людина їде до Аушвіцу лише заради того, щоб відвідати концтабір.
- **Вторинне ядро**: об'єкт, про який знають наперед, але який не є основною причиною поїздки. Наприклад, меморіал у місті, де турист був із інших причин.
- **Третинне ядро**: нова, випадково відкрита атракція на місці.

Це дозволяє вивчати місце пам'яті в туристичному контексті – чи є воно головною метою подорожі, чи додатковою подією. Важливо також, що ці типи змінюються в часі – об'єкт може з часом перейти з третинного в первинне ядро завдяки добре організованій комунікації.

Так, опираючись на емпіричні дослідження туристичної поведінки та теоретичну модель атракцій Джона Лейпера (Leiper, 1990), автор приходить висновку, що пам'ятні місця – це не статичні об'єкти, а частини комунікативної та досвідної системи, **інформаційне представлення** є вирішальним чинником у їхньому відвідуванні, а туристична мотивація формується через маркери, емоції та попередній досвід, а не лише через фізичну привабливість (Richards, 2002).

Також, одним із факторів, що сприяє розвитку туризму пам'яті, є **вкорінення пам'яті в ландшафт**, що дає змогу простору «говорити» до відвідувача. Як зазначають редактори збірника «Places of Memory» (2020), матеріальні об'єкти самі по собі не мають пам'яті, але через людські дії – ритуали, традиції, щоденну взаємодію – вони стають «носіями» колективної пам'яті. Саме ця динаміка **активного залучення** є підґрунтям для формування місць пам'яті як привабливих об'єктів для туриста, котрий прагне досвіду емоційної або особистої взаємодії з минулим (Horn, Wollentz, Di Maida, Haug, 2020).

Одним із важливих чинників, що впливає на розвиток туризму пам'яті, є зміни в міському середовищі, пов'язані з історичними подіями або політикою пам'яті. У своїй роботі Сімона Мітрою зазначає, що тоталітарні режими нерідко знищували або змінювали місця пам'яті, які суперечили їхній ідеології. Наприклад, пам'ятники діячам минулої епохи могли бути демонтовані, а назви вулиць – змінені. Такі дії впливають не тільки на історичну свідомість громади, але й на туристичну привабливість територій.

Коли знищується або трансформується відоме місце пам'яті, це або зменшує інтерес до нього як до туристичного об'єкта, або, навпаки, пробуджує нову хвилю уваги — наприклад, у випадках реставрацій або переосмислення історії. Тобто те, як місце виглядає, які наративи до нього прикріплені, і як воно функціонує в публічному просторі, прямо впливає на те, чи буде воно привабливим для туристів (Mitroiu S., 2014) .

К. Пфозер і Л. Штах (2024) доводять, що туризм є не лише способом поширення пам'яті про минуле, а й активним учасником її формування. Автори зазначають, що пам'ять у туризмі проявляється на різних рівнях – від особистих спогадів до національних і навіть транснаціональних уявлень про історію. Одним із важливих факторів розвитку туризму

пам'яті є емоційна мотивація: люди часто подорожують, щоби повернутися до місць, пов'язаних з дитинством, родинною історією чи важливими подіями. Туризм дає змогу пережити пам'ять «на місці» – через візуальні образи, розповіді гідів, сувеніри, технології (аудіогіди, мобільні маршрути тощо).

Також підкреслюється, що пам'ять у туризмі формується не лише в музеях чи меморіалах. Важливу роль відіграють міські вулиці, квартали, а також гідів й самі туристи, які по-своєму інтерпретують історію. Туризм, за висновками авторок, стає потужним чинником формування сучасної культури пам'яті – не тільки через офіційні канали, а й у повсякденному досвіді людей (Stach S., Pfoser A., 2024).

Одним із ключових факторів розвитку туризму пам'яті в Україні є соціальна необхідність **інклюзивного підходу** до організації туристичних послуг. Під час війни потреба в створенні комфортних і доступних умов для подорожей категорії людей з інвалідністю тільки зростає. Туризм, який враховує фізичні та психологічні особливості відвідувачів, стає більш соціально значущим і гуманним. Для ефективного розвитку цього напрямку важливою є державна підтримка, що має охоплювати механізми забезпечення доступності туристичних об'єктів, фінансову підтримку бізнесу та стимули для інвестицій у відповідну інфраструктуру. Окрім того, професійна підготовка персоналу туристичної галузі для роботи з людьми з особливими потребами є необхідною умовою підвищення якості інклюзивних туристичних послуг. Важливим чинником є також інфраструктурна адаптація туристичних об'єктів – забезпечення пандусів, ліфтів, доступних туалетів, оптимального освітлення й акустики, а також інформування у форматах, зручних для всіх категорій туристів. Сучасні технології, зокрема створення спеціалізованих сайтів, розробка мобільних додатків та адаптація екскурсійних маршрутів, також сприяють розвитку інклюзивного туризму пам'яті (Омелянюк, 2024).

Тож, підходячи до висновку цього розділу ми можемо виділити наступні фактори розвитку туризму пам'яті:

- Формування національної політики пам'яті;
- Підготовка кадрів за сучасними методиками;
- Попереднє проведення наукових досліджень у сфері туризму пам'яті;
- Залучення місцевих громад у процеси створення атракцій;
- Правильне інформаційне представлення атракцій;

- Розвиток інклюзивного простору.

2.4 Етичні аспекти перетворення місць пам'яті на туристичні об'єкти

Етичні аспекти при перетворенні місць пам'яті, місць жалю, болю та вшанування на туристичні об'єкти є надзвичайно важливими, адже без них є загроза комерціалізації та знеціненню місць пам'яті, що є недопустимим, адже саме вони є частинкою, яка формує суспільство та його ідентичність. Тож, розбираючи питання етичності в туризмі пам'яті, ми для початку розглянемо 10 принципів меморіалізації війни, опублікованих Українським Інститутом Національної Пам'яті. Інститут зауважує, що це не є єдиноправильним переліком принципів, але його мета полягає в тому, щоб максимально коректно та зважено стати відправною точкою для сприйняття увічненню про війну та її учасників (УІНП, 2024).

Отже, 10 принципів меморіалізації та пояснення до них:

Принцип широкої залученості – увічнення пам'яті про війну має бути спільною справою всього суспільства. До процесу меморіалізації слід залучати якомога більше громадян, представників різних груп, громад, експертів та ініціатив, щоб уникнути монополізації пам'яті та забезпечити її відкритість, багатоголосість і варіативність досвідів. Партисипативність підвищує довіру до політики пам'яті, сприяє відповідальності та прозорості, а також є запорукою демократизації культури пам'яті в посттоталітарному суспільстві.

Принцип публічності та ясності – усі меморіальні ініціативи мають бути відкритими, прозорими, зрозумілими та добре прокомунікованими з громадою. Громадськість повинна мати доступ до інформації, участі в процесі та чітко розуміти зміст і мету проєктів. Недотримання цих принципів може викликати недовіру й конфлікти. Навіть абстрактні чи мистецькі проєкти мають бути зрозуміло подані, з поясненням їхнього змісту, щоб пам'ять залишалась спільним і шанованим надбанням.

Принцип правдивості – меморіалізація війни має базуватись на достовірних фактах, чесності та відкритості. Неприпустимі перебільшення, фальсифікації, маніпуляції чи замовчування суперечливих моментів, оскільки це може дискредитувати пам'ять про захисників і нашкодити довірі суспільства. Важливо зберігати автентичність об'єктів,

залучати фахівців і бути готовими виправляти помилки на основі нових фактів. Культура пам'яті повинна бути живою, відповідальною та науково обґрунтованою.

Принцип інклюзивності в меморіалізації це передбачає обов'язкове залучення до процесу різних груп і спільнот, чиї досвіди є важливими для повного, правдивого й репрезентативного вшанування війни. Це включає військових, цивільних, волонтерів, осіб з тимчасово окупованих територій, людей з інвалідністю, жінок, літніх людей та ін. Меморіалізація має бути відкритою до множинних наративів, враховувати різноманітність досвіду, походження та способів вшанування, відображати як героїзм, так і страждання, а також бути фізично й інформаційно доступною для всіх.

Принцип рівності передбачає, що всі учасники війни та постраждалі мають рівне право на репрезентацію, вшанування та пам'ять, незалежно від походження, віросповідання чи ідентичності – за винятком тих, хто виступав проти людяності, прав людини та української державності. Меморіальні простори повинні відображати рівність усіх у гідності, без перебільшень чи знецінення окремих внесків. Важливо уникати привілейованого пошанування одних груп за рахунок інших, а також забезпечити включення як загиблих, так і живих героїв у колективну пам'ять. Стандартизовані військові поховання мають підкреслювати рівність у смерті, з можливістю вибору місця поховання. Не варто створювати окремі ділянки для окремих підрозділів, аби уникнути конфліктів, дискримінації й організаційних труднощів.

Принцип фаховості й доброчесності – меморіалізація має здійснюватися з повагою, відповідальністю та участю компетентних фахівців. Вона потребує міждисциплінарного підходу, якісного виконання, залучення громади й дотримання прозорих процедур. Важлива не лише мета, а й сам процес, що має бути чесним, глибоким і продуманим. Варто уникати формальності, поспіху, технічної недбалості, а також неетичного переозначення старих об'єктів. Необхідне сумлінне ставлення до джерел, прав авторів і використання якісних, довговічних матеріалів.

Принцип актуальності та своєчасності – меморіалізація має відповідати сучасним потребам і контексту, уникати застарілих або шаблонних рішень, спиратися на новітні знання, технології та найкращі практики, особливо в українських реаліях. Важливо зважати на запит громади, актуальність теми, своєчасність дій і потенціал сучасного мистецтва. Рішення не повинні бути передчасними чи запізненими, а прояви стихійної меморіалізації слід вчасно

підтримувати. Якщо об'єкт утратив значення для спільноти, варто розглянути його переозначення або демонтаж через відкритий діалог.

Принцип гуманності – меморіалізація має утверджувати цінність людського життя, гідність, права людини та героїзм захисників, не перетворюючись на пропаганду ненависті чи помсти. Важлива стриманість, стратегічне мислення й уникнення тоталітарних практик. Не можна дегуманізувати пам'ять чи милітаризувати простір без пояснень. Меморіальні практики мають бути гуманними, добровільними, зрозумілими й виховними, ґрунтуватися на повазі, діалозі та свідомій участі.

Принцип етичності та екологічності – меморіалізація має бути чутливою до спільнот, їхніх традицій і попереднього досвіду вшанування, враховувати контекст і не створювати конфліктів між «старою» та «новою» пам'яттю. Важливо уникати травматизації, залучати психологів і поважати вже наявні місця пам'яті. Також слід зберігати баланс між культурними практиками та збереженням довкілля, мінімізуючи шкоду природі або компенсуючи її.

Принцип ідеологічної нейтральності – в Україні при меморіалізації війни слід уникати будь-якої ідеологічної заангажованості, дотримуючись багатоманітності думок і загальнолюдських цінностей, закріплених у Конституції та міжнародному праві. Вшановують героїзм і людяність, а не політичну чи ідеологічну приналежність. Заборонено використовувати пам'ять про війну в інтересах політичних, бізнесових чи ідеологічних груп, а також виправдовувати чи прославляти людиноненависницькі ідеології. Принцип не означає пасивність чи байдужість до зла. Меморіальні простори мають бути вільними від політичної агітації, комерції та реклами.

Отже, розглянуті принципи меморіалізації, запропоновані Українським інститутом національної пам'яті, можуть стати хорошою основою не лише для створення пам'ятників чи меморіалів, а й для організації туристичних маршрутів до місць пам'яті. Більшість із них – як от правдивість, відкритість, інклюзивність чи повага до гідності – є універсальними і можуть допомогти зробити такі об'єкти етичними й суспільно корисними.

Ці питання особливо важливі, якщо місця пам'яті перетворюються на туристичні об'єкти. Адже туризм, пов'язаний із війною, може мати як позитивний, так і небезпечний вплив. У статті М. Хохлова зазначається, що важливо уникати спрощення або романтизації війни, а також не можна перетворювати пам'ять про жертви на комерційний продукт або емоційне шоу. Повага до постраждалих, обережне ставлення до трагічного досвіду та

осмислення його глибини — ключові етичні вимоги при створенні маршрутів такого типу (Хохлов М., 2024).

Таким чином, принципи меморіалізації можуть і мають бути інтегровані в практику створення туристичних об'єктів на місцях пам'яті. Зокрема, це передбачає:

- Залучення постраждалих громад до планування турів.
- Чітку комунікацію змісту й мети кожного маршруту.
- Забезпечення правдивої та верифікованої інформації.
- Фізичну та емоційну доступність для всіх груп населення, включно з людьми з інвалідністю.
- Уникнення перетворення пам'яті на шоу чи бізнес-продукт без глибини й поваги.

Етичний підхід у перетворенні місць пам'яті на туристичні об'єкти – це не обмеження для розвитку туризму, а його основа. Саме на таких засадах темний туризм може виконувати освітню, виховну та меморіальну функції, сприяючи формуванню національної ідентичності та підтримці суспільної солідарності.

Історичний досвід України показує, що у публічному просторі пам'ять про минуле неодноразово використовувалась як інструмент політичного впливу. Як зазначає В. Бабка, у 1990–2000-х роках тривали так звані «війни пам'ятників» – суперечки щодо встановлення або знесення пам'ятників, які уособлювали різні історичні наративи. В окремих випадках пам'ятні об'єкти ставали не засобом вшанування, а елементом протистояння, як-от у ситуації з вандалізмом над пам'ятниками УПА, та перешкоджанням відкриттю пам'ятнику Івану Мазепі в Харківській області, водночас демонтажу пам'ятників діячам радянського режиму.

Цей досвід є важливим етичним уроком для сучасного туризму пам'яті, пов'язаного з війною, яка триває з 2014 року. При створенні меморіальних маршрутів слід буде враховувати багатогранність українського досвіду війни – як бойового, так і волонтерського, цивільного, локального, родинного. Вкрай важливо, щоб у туристичних проєктах були представлені різні щирі й правдиві голоси – це допоможе передати всю складність і глибину пережитого, уникнути поверхневого або однобічного підходу. Це дозволяє уникнути поверхневих або шаблонних уніфікацій, а також не допустити повторення практик, коли пам'ять використовували для роз'єднання, а не об'єднання. У центрі такої етичної моделі має бути

правдивість, повага, відкритість до діалогу всередині української спільноти, а не терпимість до ворожих чи пропагандистських наративів. (Бабка В., 2024)

2.4.1 Залучення громадськості та родин загиблих до ухвалення рішень

Для обговорення теми залученості громадськості до ухвалення рішень про створення місць пам'яті ми візьмемо за основу соціологічне дослідження «Правосуддя в контексті російської збройної агресії», проведеного Соціологічною групою «Рейтинг» на замовлення Центру прав людини ZMINA. Це надзвичайно цікаве дослідження супроводжується бажанням забезпечення справедливості інструментами вшанування та засобом фіксації всіх злочинів скоєних російською армією на території України. Експерти зазначають, що дуже важливо комунікувати напряду з постраждалими у війні, тож від держави очікується певне рамкове регулювання та підтримка, яка має дати змогу напрацювати практики, мову та символи гідної меморіалізації в максимально чутливий спосіб. Тобто критично важливою є взаємодія між державою і суспільством.

Тож, соціологи поцікавилися думкою українців, які події та дії українців у відповідь на російську агресію варто вшанувати перш за все? 66% респондентів обрало відповідь «Героїзм військових» та 59% «Волонтерство та порятунок цивільних». Як пояснюють експерти, людям в першу чергу важливо пам'ятати саме про подвиг врятованого життя навіть ціною свого, і так горювання близьких та вшанування полеглих героїв постає найголовнішим на думку опитуваних. Серед варіантів форм вшанування пам'яті про російсько-українську війну найпріоритетнішими для респондентів є запровадження програм підтримки та допомоги родинам (52%), далі, створення документальних і художніх фільмів (48%), і по них вже постають створення музеїв, тематичних виставок, Парків пам'яті, встановлення монументів чи скульптури і так далі.

Максим Єлігулашвілі – український експерт у сфері пам'яті – підкреслює, що меморіалізація має терапевтичне значення, тому важливо залучати родичів загиблих, постраждалих та фахівців, які мають не диктувати рішення, а надавати підтримку й поради.

Цікавим ще є питання про процес меморіалізації, але на це питання єдиного визначеного варіанту немає поки що. 56% опитаних вважають, що стиль та підхід до створення

меморіалів, таких як надгробків, меморіальних дощок та інших пам'ятних об'єктів мають визначатися вподобаннями кожної громади, водночас 41% виступає за єдиний стиль. На запитання про те, хто має приймати рішення про заходи з вшанування пам'яті постраждалих та учасників російсько-української війни переважна кількість, тобто 39% обрало відповіддю Органи місцевого самоврядування. 36% респондентів бачать ухвалення рішень за Українським інститутом національної пам'яті, й 32% - за рідними загиблих та потерпілих (ZMINA, 2025)

Поговоримо конкретно про залучення родин загиблих у створенні об'єктів пам'яті. «Об'єднання матерів і дружин Захисників України» спільно з дослідницькою групою «Дока-Центр» у 2024 році провело дослідження «Проблеми й актуальні потреби родин загиблих Героїв України». Дослідження проводилося методом інтернет-опитування, в ньому взяли участь 1284 осіб з усіх регіонів України. Так от, за даними дослідження, серед низки соціальних проблем родин загиблих Героїв найбільше хвилюють питання стосовно належного вшанування пам'яті загиблих. 44,8% опитаних зазначили, що стикалися з неналежним вшануванням пам'яті Захисників. 61,8% говорять про недостатню увагу місцевої влади до цього питання. 42,6% опитаних вказали, що у їхніх громадах відсутні меморіали. Також, 43,2% респондентів відзначили необхідність замінювати прапори на могилах Героїв. Ще 43,1% потребують облаштування алеї слави. Опитані також зазначили, що готові долучатися до акцій, які сприятимуть меморіалізації, й загалом брати участь у громадських активностях. Також в цьому опитуванні піднімалися проблеми з наданням соціальних гарантій родинам загиблих, таких як медичне обслуговування, проблеми з наданням юридичної допомоги і т. д. (Об'єднання матерів і дружин Захисників України, 2024)

Проаналізоване нами опитування не стосувалося саме залученості родин загиблих у створення меморіалів, але воно підіймає дуже важливі питання проблематики сфери меморіалізації в нашій країні. Десь місця пам'яті розвиваються, розбудовуються, в інших же громадах їх немає зовсім. Дослідження показують, що українське суспільство очікує справедливого та чутливого підходу до меморіалізації, з обов'язковим залученням родин загиблих, громад і фахівців. Люди готові брати участь у створенні місць пам'яті, однак відчують нестачу підтримки з боку влади. Важливо забезпечити співпрацю на місцевому рівні, враховувати різноманітність досвіду та форм вшанування.

2.4.2 Важливість створення правильного іміджу турів по місцях пам'яті

У контексті повоєнного відновлення туризму в Україні особливої ваги набуває створення етичного та чутливого іміджу турів у місця пам'яті. Як зазначають дослідники, позитивний імідж формується не лише на національному рівні, а й через громади та регіони, які мають розробляти власні стратегії брендингу та позиціонування, ґрунтуючись на локальній ідентичності та історичному досвіді. Однією з ключових складових такого підходу є так званий «лагідний» маркетинг, що передбачає акцент на збереженні культурної спадщини, осмисленні травматичних подій і недопущенні споживацького або сенсаційного підходу до пам'яті.

Тетяна Тимошенко, аналізуючи «лагідний» маркетинг, підкреслює важливість громадського діалогу щодо форм представлення пам'яті, із залученням місцевих мешканців, митців, науковців та журналістів, що сприятиме формуванню поваги до історії та збереженню гідного образу турів, пов'язаних із війною.

Так як місця пам'яті, до прикладу пов'язані з російсько-українською війною, відіграють важливу роль у збереженні національної ідентичності та консолідації суспільства, створення турів у такій локації потребує чутливого підходу, який, як ми вже раніше наголошували, враховує історичну достовірність та повагу до постраждалих. Правильний імідж турів допомагає не лише популяризувати правду про війну, а й виконує освітню функцію, зміцнюючи патріотизм і формуючи гідне ставлення до пам'яті.

Для ефективного розвитку таких турів необхідна співпраця держави, місцевих громад та експертів, що дозволить створити етичні та інформативні маршрути. Вони стануть також важливим інструментом популяризації української історії на міжнародній арені та допоможуть зберегти пам'ять про героїзм і жертви війни (Тимошенко Т.О., Шевчук О.А., Шевчук О.В., 2024).

Поговоримо також про інклюзивний туризм. Формування іміджу країни як держави, яка піклується про права і потреби всіх громадян, зокрема людей з інвалідністю, підвищує її міжнародний авторитет і конкурентоспроможність у туристичній сфері. Важливо, щоб учасники туристичних програм відчували повагу, комфорт і впевненість, що формує позитивний досвід і стимулює подальші поїздки. Крім того, такі тури мають виконувати освітню функцію, сприяючи збереженню історичної пам'яті, формуванню патріотичних

почуттів і соціальної згуртованості. Підтримка держави, регіонів і місцевої влади в організації таких турів, а також залучення міжнародних партнерів, особливо в умовах війни, сприяють розвитку туристичного потенціалу України і створенню іміджу країни як живого щита Європи (Омелянюк О.В., 2024).

Тож, підсумовуючи, створення етичного, чутливого та інклюзивного іміджу турів у місця пам'яті є ключовим для збереження історичної правди, формування патріотизму та гідного ставлення до постраждалих. Такий підхід має ґрунтуватися на співпраці держави, громад та експертів, враховувати локальну ідентичність і потреби всіх відвідувачів, зокрема людей з інвалідністю. Це сприяє не лише внутрішній консолідації, а й міжнародному авторитету України.

2.4.3 Особливості меморіального туризму для іноземців: освітній та інформаційний аспекти

Меморіальний туризм для іноземців повинен мати виразну освітню складову, що забезпечує глибоке розуміння контексту війни та її наслідків для українського суспільства. Як зазначають науковці, іноземні туристи, відвідуючи території, що зазнали воєнного руйнування, підвищують обізнаність про трагедії та одночасно долучаються до міжнародного діалогу підтримки й співпереживання. У цьому процесі ключову роль відіграє якісна інтерпретація: екскурсії, візуальні презентації, виставки та інші форми наративного представлення допомагають пояснити події не лише як історичні факти, а як глибоко людський досвід. Освітня функція таких турів посилюється також завдяки залученню громад до створення змістовного туристичного продукту, що базується на автентичних історіях та збереженій пам'яті (Тимошенко Т.О., Шевчук О.А., Шевчук О.В., 2024).

Меморіальний туризм в Україні потребує активного впровадження інноваційних технологій для залучення іноземних туристів. Серед ключових інструментів, беручи приклади з дослідження А. Гірман – використання VR і AR-технологій для створення інтерактивних екскурсій по пам'ятних місцях, що підвищує доступність і залученість туристів.

Незважаючи на наявність потужного туристичного потенціалу, більшість українських туристичних підприємств використовують інновації лише частково, що стримує розвиток воєнного туризму і зменшує його привабливість для іноземців. Важливу роль відіграє

співпраця з місцевими громадами та органами влади, які адаптують туристичні продукти під міжнародний попит і сприяють популяризації пам'ятних місць. Інновації у туризмі пам'яті також формують позитивний міжнародний імідж України як країни, що цінує історію і пам'ять, застосовуючи сучасні технології (Гірман А.П., 2024).

Важливим чинником у розвитку меморіального туризму є знання про мотивації іноземних туристів, оскільки воно дозволяє краще зрозуміти, чому саме вони відвідують місця пам'яті, і як можна зробити такі подорожі змістовнішими. Дослідники виділяють два типи мотивацій — внутрішні (push) і зовнішні (pull). Внутрішні мотиви включають бажання пізнати нове, здобути престиж, відпочити, уникнути рутини, розширити соціальні зв'язки чи отримати емоційний досвід. Зовнішні мотиви пов'язані з тим, що саме приваблює туриста в конкретному місці: події, історичне значення, доступність, інфраструктура чи безпека. Окремо наголошується, що мотивації на зразок «освіта» і «вшанування пам'яті» також є сильними внутрішніми чинниками для іноземців. Розуміння цих факторів допомагає створювати більш точні туристичні продукти й підходи до комунікації з іноземною аудиторією (Çakar K., 2020).

Отже, для ефективного розвитку меморіального туризму в Україні, орієнтованого на іноземців, ключовими є освітній зміст, якісна інтерпретація подій, використання інноваційних технологій (VR, AR) та розуміння мотивацій відвідувачів. Освітня складова турів має сприяти глибшому усвідомленню війни як людської трагедії, а залучення місцевих громад забезпечує автентичність досвіду. Водночас інноваційні рішення підвищують привабливість турпродукту й формують позитивний міжнародний імідж України.

2.5 Виховні аспекти туризму пам'яті

Обговорюючи туризм пам'яті важливо розглянути питання його впливу на виховання, зародження патріотизму та формування української ідентичності.

Для початку варто зазначити, що питання пам'ятування в Україні був довгий час досить неоднозначним, інтерпретація тих чи інших подій наприклад за радянський період у різних регіонах країни сприймалася по-іншому. На початку 90-х років XX-го століття, здобувши незалежність, Україна зіткнулась з кризою національної ідентичності. Для деяких регіонів України крах СРСР сприймався як трагічна подія, тоді як для інших, більш західних регіонів України пам'ять пов'язана з радянським режимом асоціювалася з масовими репресіями,

боротьбою ОУН-УПА тощо. Тому Захід України вже на початку незалежності почав боротьбу з пам'ятниками, почали позбуватися пам'ятників комуністичним вождям, назви вулиць та громадські місця перейменовували, якщо вони мали якесь радянське ідеологічне забарвлення. Взагалі було дуже важливим питання осмислення української історії на державному рівні. Різні президенти впроваджували різну політику пам'яті. До прикладу президент Л. Кучма сформував «державну модель» українського минулого, яка героїзувала сторінки минулого, що більш-менш однаково сприймалися в суспільстві, оминаючи спірні питання. Натомість державна політика В. Ющенка була більш спрямована на викриття злочинів радянського режиму, підняття теми голодоморів в Україні. Під час же ж президенства В. Януковича в публічному просторі настав черговий етап «радянської героїзації».

Тож ми бачимо, що в перехідних етапах держави її історія підлягає ревізії, і це зазвичай відбувається з ціллю зміцнення нової прийдешньої влади. Після подій 2013-2014-го років демонстрація молодого покоління в супротиві комуністичним ідеям призвела спочатку до несанкціонованого повалення пам'ятників комуністам, пізніше ж ця хвиля була закріплена на рівні держави прийняттям «декомунізаційних законів» (Мацьків Т., 2017).

У другій половині 20-го століття твори монументального мистецтва здебільшого сприймаються як засіб пропаганди радянського ідеологічного конструкту. Більшість творів були спрямовані на побудову культу праці та культу досягнень радянської влади, культу «першості» радянських людей в науці та інших окремих сферах. Вони активно включаються в оформлення містобудівних комплексів та міських магістралей, екстер'єрів житлових будинків, шкіл, кінотеатрів, Палаців культури, готелів, кафе, санаторіїв, лікарень тощо. Всі ці дії були спрямовані на конструювання спільної історичної ідеології та слугували виправданням тому суспільному ладу, що склався в СРСР. Українські митці були на жаль цілком підконтрольні державі, тож ми бачимо, що головною функцією пам'яток монументального мистецтва за радянських часів було пропагування радянського способу життя та формування викривленого образу колективної пам'яті (Коваленко І., 2022).

Коротко переглянувши події минулого, ми бачимо, наскільки важливою є політика пам'яті в країні, та як глибоко вона впливає на формування національної ідентичності суспільства. Навіть прості монументи, пам'ятники чи назви вулиць беруть участь у процесі формування колективної пам'яті, закріплюючи в масовій свідомості певний політичний або історичний наратив. Об'єкти пам'яті в туристичній сфері безумовно відіграють виховну роль:

вони не лише інформують про минуле, а й сприяють формуванню патріотичних почуттів, громадянської свідомості та критичного мислення у молодого покоління.

2.5.1 Роль турів пам'яті в патріотичному вихованні

В умовах затяжної війни та постійних викликів, що постають перед українським суспільством, патріотичне виховання набуває особливого значення як чинник моральної, емоційної та громадянської стійкості. Воно сприяє формуванню активної позиції громадян, збереженню національної ідентичності та осмисленню історичної пам'яті. У цьому контексті туризм пам'яті виступає не лише як форма пізнання минулого, а й як ефективний інструмент виховного впливу. Відвідування місць, пов'язаних із героїзмом, трагедіями та боротьбою за незалежність, здатне глибоко впливати на свідомість, пробуджуючи почуття гордості, відповідальності та шани до своєї держави. Саме тому аналіз виховної функції патріотизму є важливою складовою вивчення туризму пам'яті.

У сучасній науковій літературі поняття «патріотичне виховання» трактується як комплексна система ціннісного, морального та громадянського впливу на особистість. Згідно з визначенням М. Ковби, **патріотичне виховання** – це цілеспрямований педагогічний процес формування у молоді глибоких патріотичних почуттів, національної самосвідомості, відповідальності перед державою та готовності її захищати. Його зміст полягає не лише в емоційній прихильності до Батьківщини, а й у практичній дії – праці на благо народу, збереженні національних традицій, культурної спадщини, мови, символів (Ковба М., 2022).

У свою чергу, С. Зозуля в рамках семантико-термінологічного аналізу підкреслює багатовимірність цього поняття. Патріотичне виховання розглядається як системна діяльність освітніх, державних, громадських і сімейних інституцій, спрямована на формування патріотичної свідомості, готовності до виконання громадянських та конституційних обов'язків. Термін охоплює не лише етичні й емоційні складові, але й політичні, культурні та соціальні аспекти, що визначають особистість як активного громадянина національної держави (Зозуля С., 2016).

Таким чином, патріотичне виховання – це не просто виховання любові до рідної землі, а формування відповідальності, дії, усвідомленої готовності служити державі та її цінностям у різних життєвих сферах. У цьому контексті особливого значення набувають такі поняття, як

територіальний, державницький, громадянський та військово-патріотичний патріотизм, які разом формують цілісну картину національного виховання.

Патріотичне виховання виступає ключовим чинником формування національної ідентичності, адже сприяє усвідомленню особистістю своєї належності до нації, зв'язку з історичним минулим та розумінню спадкоємності поколінь. Як підкреслює Л. Савченко, **патріотизм** має не лише емоційну, а й практичну складову, що проявляється в діях на благо держави, захисті її суверенітету та примноженні культурної спадщини. Виховання патріотизму забезпечує формування цілісного національного самосприйняття (Савченко Л. Л., 2013). Водночас, як зауважує Л. Чупрій, важливою основою для патріотичного виховання є **національна самосвідомість** – здатність особистості усвідомлювати себе як частину народу, поділяти його мову, культуру та цінності (Чупрій Л., 2012). Одним із ефективних засобів посилення цього процесу є, наприклад, культурний туризм, який, за спостереженням О. Кузьмук, допомагає подолати регіональні стереотипи, сприяє міжрегіональному розумінню та формує гордість за державу (Кузьмук О., 2010). Таким чином, патріотичне виховання в єдності з національною самосвідомістю та туризмом пам'яті створює основу для консолідації суспільства і ствердження національної ідентичності.

Патріотичне виховання має безпосередній вплив на згуртованість та стабільність суспільства. Воно зміцнює національну єдність, формує почуття спільної належності до держави, незалежно від регіональних чи соціокультурних відмінностей. Як зазначається у матеріалах Інституту модернізації змісту освіти, системне виховання дітей і молоді на засадах любові до України, поваги до її історії та символів сприяє формуванню покоління, здатного об'єднуватися навколо загальнонаціональних цінностей. Така єдність особливо важлива в умовах гібридних загроз та інформаційного тиску.

Одним із результатів патріотичного виховання є послаблення впливу зовнішньої пропаганди, яка намагається підірвати моральні основи українського суспільства. Як доводить Т. М. Гавлітіна у своєму дослідженні, участь підлітків у позашкільних програмах патріотичного спрямування, до прикладу відвідування меморіалів та місць пам'яті, не лише формує світоглядну стійкість, а й підвищує критичне мислення, що дозволяє їм ефективніше протистояти дезінформації. В умовах війни це набуває особливої актуальності, оскільки патріотичне середовище створює простір для формування цінностей, які не підлягають зовнішньому маніпулюванню (Гавлітіна Т., 2007).

Ще одним важливим наслідком впровадження патріотичного виховання є зростання рівня активної громадянської позиції. Молоді люди, які беруть участь у тематичних таборах, патріотичних ініціативах, волонтерських проєктах, демонструють не лише підвищену відповідальність, а й готовність долучатися до суспільно корисної діяльності. Як стверджують фахівці ІМЗО, саме через включення до практик, що передбачають взаємодію з історичною пам'яттю та сучасними викликами, формується усвідомлення громадянського обов'язку (ІМЗО, 2025).

Таким чином, патріотичне виховання не є спонтанним процесом. Його ефективність залежить від наявності відповідного середовища – школи, родини, молодіжних організацій, позашкільних закладів та ініціатив, включно з патріотичним туризмом. Лише у взаємодії цих чинників можливе формування стабільного, відповідального і національно свідомого суспільства.

Отже, підбиваючи підсумки, ми приходимо до того, що патріотичне виховання є не абстрактною ідеєю, а конкретним інструментом формування стійкого й свідомого суспільства. Воно сприяє **зростанню відповідальності в молоді**, формуючи у них почуття обов'язку, громадянську активність і готовність діяти в інтересах держави. Одночасно виховання патріотизму забезпечує **стійкість суспільства в умовах війни**: воно підвищує здатність протистояти зовнішньому інформаційному тиску, згуртовує громадян навколо спільних цінностей і зміцнює моральну опору країни.

Також патріотичне виховання сприяє **утвердженню національної гідності**, формуючи повагу до національної культури, мови, символів, традицій та історичних постатей. Одночасно воно забезпечує **збереження історичної пам'яті**, адже ґрунтується на вивченні подій минулого, героїзму предків та усвідомленні історичної спадкоємності.

У цьому контексті **туризм пам'яті** виступає як ефективний інструмент патріотичного виховання. Через живі розповіді, символічні локації, приклади мужності й жертвності, він допомагає глибше осмислити історію, відчувати її зв'язок із сучасністю та сформувати емоційно насичену громадянську позицію.

2.5.2 Іноземний досвід використання туризму пам'яті в патріотичному вихованні

Попередньо ми переглянули іноземний досвід у воєнному туризмі, а зараз розглянемо досвід за кордоном саме у меморіальному туризмі, з особливою увагою на їх виховний аспект. Почнемо з Японії, а саме меморіальний музей миру в Хіросімі. Дослідники подають Музей як один із найяскравіших прикладів «темного туризму» з глибоким виховним потенціалом. Він зберігає особисті речі жертв, фотографії та інші експонати, що передають жах трагедії та стан ядерного світу сьогодні. Через ці матеріали передається горе й біль реальних людей, а головне повідомлення музею – прагнення до повного ядерного роззброєння та побудови мирного світу.

Меморіальний музей є одним із найпопулярніших туристичних об'єктів Японії, і всі школярі країни обов'язково відвідують його в межах освітньої програми. Офіційний сайт музею особливо підкреслює його виховну роль, зокрема через проєкт «Kids Peace Station», спеціально створений для дітей, де вони мають можливість ознайомитися із історичним контекстом події, його впливом на середовище.

Таким чином, цей музей не лише інформує, але й формує громадянську відповідальність, національну ідентичність та антиядерні цінності в японському суспільстві. Попри це, деякі дослідники критикують виставку за контекстуальну відірваність – зокрема, за недостатнє висвітлення агресивної воєнної ролі Японії у Другій світовій війні. Проте останнім часом експозиції музею розширено: додано виставки, присвячені історії Хіросіми до й після бомбардування, а також експозицію «Уроки історії», що закликає до критичного осмислення причин війни (Mažeikienė N., Gerulaitienė E., 2018).

У 1953 році ліс «Шумарице» в Сербії був створений як Меморіальний парк «Крагуєвацький жовтень» на знак пам'яті про масове вбивство мирних жителів у 1941 році. Парк поєднує музейну діяльність, культурні заходи та догляд за меморіальним простором. Музей «21 жовтня» має дві експозиції: мистецьку галерею з виставками та постійну експозицію, присвячену трагедії Крагуєвця і розстрілам, де показані імена жертв та їхні останні послання. Музей покликаний навчати відвідувачів історії трагедії.

Парк визнаний культурною пам'яткою національного значення. Основна мета – збереження пам'яті через документування, виставки, видання та проведення культурних подій. Серед важливих заходів – «Великий шкільний клас» (з 1944), музичний фестиваль

«Октох» (з 1975) та літературний конкурс «Однієї Шумариці вистачить світові» (з 1976), які популяризують ідеї миру та антивоєнні цінності.

На сьогоднішній день основну частку відвідувачів складають учнівські групи, що свідчить про важливу освітню функцію цього об'єкту пам'яті.

«Яд Вашем» – офіційний меморіал жертв Голокосту в Ізраїлі, заснований у 1957 році. Новий музейний комплекс відкрили у 2005 році; він складається з десяти зал, присвячених різним етапам Голокосту, та містить особисті історії жертв і понад 2 500 предметів, переданих у дар. «Яд Вашем» активно працює в освітньому напрямку: проводить курси для викладачів, створює навчальні програми, збирає свідчення та імена жертв, організовує конференції, симпозиуми, дослідження, публікує мемуари й архівні документи. Основна місія інституції – збереження пам'яті про шість мільйонів убитих євреїв та знищені єврейські громади (Dimitrovski D., Milutinović S., Đukić Đ., 2014).

Одним із прикладів ефективної реалізації виховної функції туризму пам'яті є досвід Польщі у цифровому представленні місць, пов'язаних із Голокостом. Як показано у дослідженні Кшиштофа Відавського та Пйотра Олесьневича (2023), офіційні вебресурси меморіальних об'єктів, присвячених трагедії єврейського населення під час Другої світової війни, виконують важливу освітню роль у контексті пам'яті.

Дослідники проаналізували інтернет-сайти музеїв і меморіалів, зокрема колишніх нацистських таборів у Польщі (наприклад, Аушвіц-Біркенау, Майданек та інші), оцінюючи обсяг, глибину та форму подання інформації. Вони звертали увагу на наративну побудову історії, доступність для міжнародної аудиторії, мультимедійні ресурси та матеріали для освітян. Результати дослідження засвідчили, що якісно оформлені цифрові платформи здатні виступати важливим джерелом формування історичної свідомості й ціннісних орієнтацій у відвідувачів. Вони не тільки готують туриста до візиту на місце пам'яті, але й сприяють осмисленню побаченого, формуванню емпатії та морального засудження злочинів проти людяності (Widawski K., Oleśniewicz P., 2023).

Таким чином, польський досвід показує, що туризм пам'яті може реалізовувати виховну функцію не лише через фізичне відвідування місць, а й завдяки цифровому простору – як попередньому, супровідному та поствідвідувальному інструменту. Така модель особливо актуальна в контексті глобального доступу до історичних знань і розбудови відповідального громадянства.

Проаналізований іноземний досвід демонструє, що туризм пам'яті має потужний виховний потенціал, який реалізується через емоційне залучення, осмислення історичних трагедій та формування гуманістичних цінностей. Меморіальні музеї в Японії, Сербії, Ізраїлі та Польщі виступають не лише як місця збереження пам'яті, а й як освітні простори, що сприяють розвитку критичного мислення, емпатії, громадянської відповідальності та миротворчого світогляду. Вони активно працюють з молоддю, впроваджують навчальні програми, цифрові платформи та культурні ініціативи, що забезпечують тривалий виховний ефект. Особливо цінним є підхід, який поєднує фізичну присутність на місці трагедії з віртуальними освітніми інструментами, роблячи пам'ять доступною та актуальною для широкого кола аудиторії у глобалізованому світі.

3. ПОПИТ НА ВОЄННИЙ ТУРИЗМ В УКРАЇНІ ТА КОНЦЕПЦІЯ МІСЦЬ ПАМ'ЯТІ В МУКАЧЕВІ

3.1 Визначення попиту на воєнний туризм з боку іноземців

До тепер ми розглянули теоретичні основи воєнного туризму та місця пам'яті як об'єкти туризму, що можуть свідчити про наслідки війни, й оскільки головна умова розвитку будь-якого туризму, і воєнний не виняток, – це наявність попиту, спробуємо визначити зацікавленість іноземців можливістю відвідати Україну після війни. З цією метою було проведено анкетування студентів Католицького Університету Пейтера Пазманя в Будапешті. В опитуванні взяло участь 108 чоловік.

Відразу зазначимо, що лише незначна кількість студентів виявили зацікавленість цією темою, близько 50%, що свідчить про невисокий інтерес серед молоді до даного виду туризму.

Отже, за сукупними статистичними даними 60,2% опитуваних були жінки та 39,8% чоловіки. 74,1% студентів позначило вік від 17 до 25 років, інші ж усі – вище 25.

Одним із перших питань було “Чи чули ви колись про мілітарі-туризм?”. 28,7% людей зазначило, що так, інші ж не знайомі з цим поняттям. Хоча 89,8 % людей відвідувало замки та фортифікаційні споруди, 77,8 % відвідувало військово-історичні музеї та музеї зброї, близько 40,7% колись в своєму житті брали участь у більш активних заходах, таких як фестивалі та військово-історичні реконструкції, 47,2% стрільба, гра в страйкбол та пейнтбол і т.д. Отже, вони більше пов'язували ці подорожі з пізнавальним туризмом, і це зрозуміло, оскільки поняття «мілітарі-туризм» відносно нове, і сам вид туризму лише нещодавно почав виокремлюватися на туристичному ринку (див. Рисунок 3.1.).

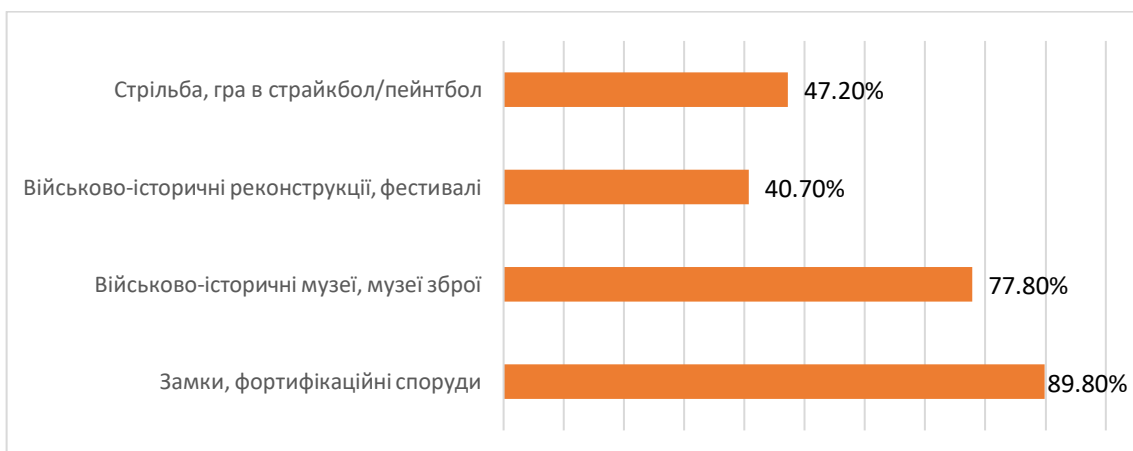

Рис. 3.1 Ресурси воєнного туризму, які коли-небудь відвідували студенти

Джерело: розробка автора

До речі, дуже цікаво, що під час заповнювання, скільки б людей не відповідало на запитання анкети, завжди залишався приблизний схожий відсоток зацікавлених та незацікавлених осіб щодо поїздки в Україну після завершення війни з ціллю відвідати місця пов'язані з бойовими діями або військовими. Тож, приблизно від 35% до 40% опитуваних завжди зазначало, що ТАК, зацікавлені. Тобто виходячи з відповідей студентів, одна третина цікавиться подіями та наслідками війни в Україні, кожен з різними мотивами бажає ознайомитися з історією нашої країни. Звичайно, що поїздка зумовлюється також фінансами, можливостями та можливо побоюваннями іноземців, та все одно, нам важливо знати, що 35% людей при можливості були б охочі до воєнно-історичного туру по Україні.

Більшість людей, 55,6% цікавлять саме фортифікаційні споруди та історичні місця бойових дій, 44,4% цікавлять тематичними музеями та виставками зброї, 37% осіб обрало ще місця трагедій, вбивств, катувань та полігони, військові частини. Менш ніж 30% опитуваних вибрало меморіальні парки, пам'ятники та могили. (див. Рисунок 3.2.)

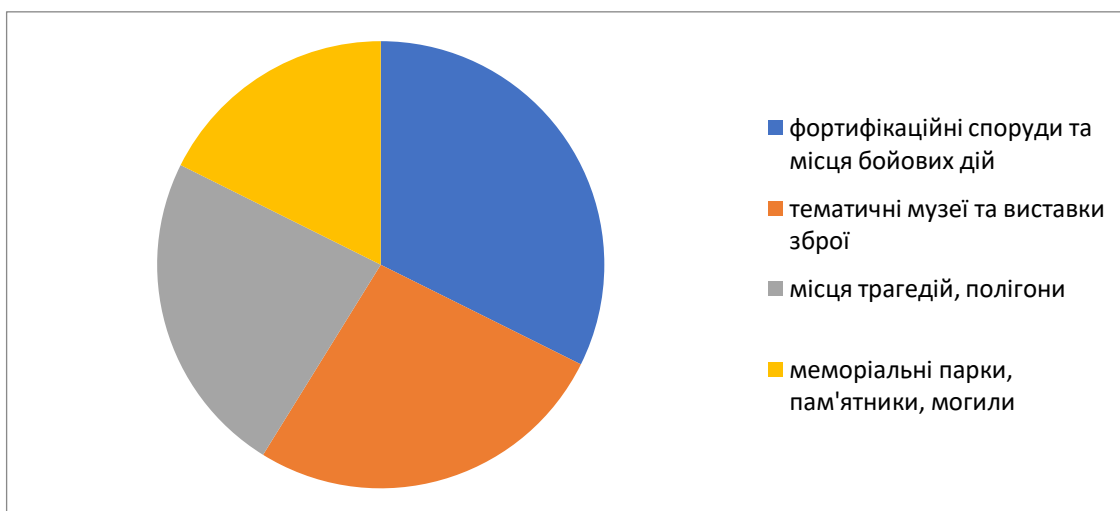

Рис. 3.2. Ресурси воєнного туризму, які цікавлять потенційних туристів

Джерело: розробка автора

За поданою статистикою, 46,3% зазначило, що найбільше цікавиться відвідуванням військово-історичного музею або музею та /чи виставки зброї. Далі, 41,7% людей відповіло, що цікавиться пам'ятними місцями пов'язаними з першою та другою світовими війнами, що дуже цікаво, адже на початку проведення опитування варіанту з такими старими пам'ятками не було, та ми їх додали після коментаря одного з перших студентів що пройшов опитування. Також, 40,7% цікавиться активним відпочинком і участю в грі пейнтбол та страйкбол. Близько 34,3% студентів обрало відвідування місць масових страт, катівень, бараків, тюрем, 34,3% бажає взяти участь в поїздках у деокуповані, звільнені міста й села з ціллю побачити наслідки війни на власні очі. До 28,7% бажають відвідати військово-історичні заходи, фестивалі та

реконструкції, 27% цікавляться життям в армійських умовах на декілька днів. 25% людей зазначило, що цікавиться відвідуванням меморіальних комплексів, а 24,1% студентів зазначили, що взяли б участь у волонтерських донат-турах у звільнених містах та селах для допомоги постраждалому цивільному населенню. (див. Рисунок 3.3.)

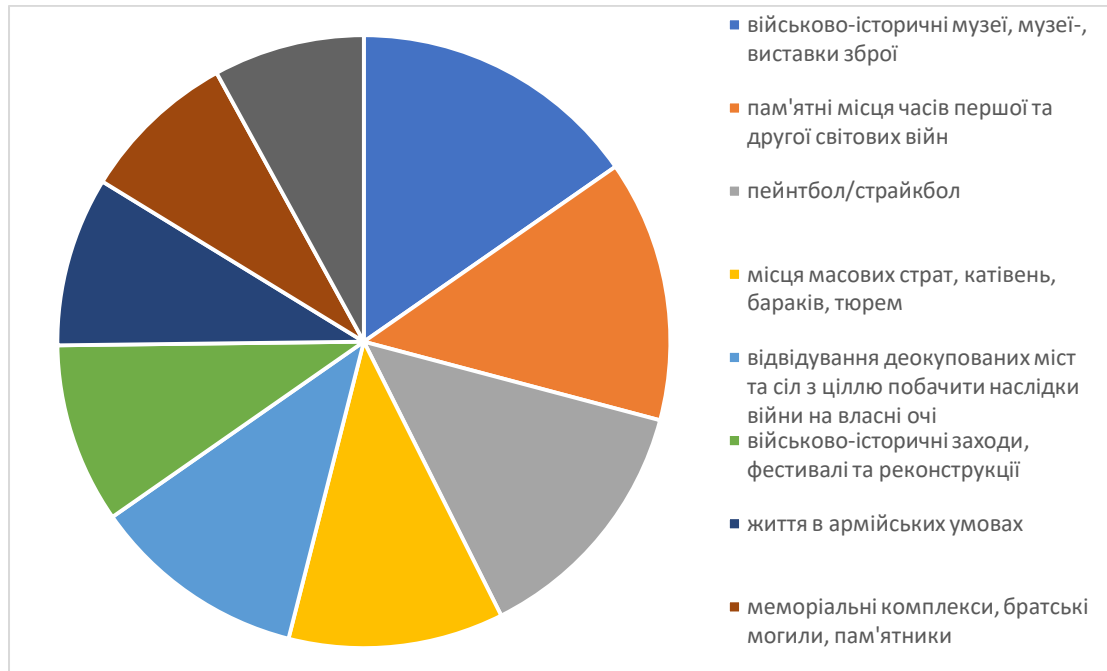

Рис.3.3. Види поїздок, які цікавлять потенційних туристів найбільше

Джерело: розробка автора

На питання про тур, в якому вони точно не хочуть брати участь і яким взагалі не цікавляться, 32,4% людей відповіло, що не цікавиться відвідуванням місць пам'яті війни та братських могил, а також 31,5% відвідуванням бараків, тюрм, місць жорстоких страт та катувань. 24 % людей зовсім не цікавиться поїздками до визволених міст та турах у них як волонтер або турист, а 25% не бажають брати участь в іграх пейнтбол та страйкбол. 6,5% людей же ж відповіло, що цікавиться всіма пам'ятними місцями.

Передостаннє питання звучало так: “В яких умовах ви погодилися б взяти участь у поїздки в Україну з ціллю воєнного туризму?”. Як не дивно, 80% людей зазначило, що пріоритетною умовою перш за все повинна бути гарантія безпеки. 50% зазначило, що умовою повинні бути ще професійний супровід та екскурсійна програма. 27% опитуваних зазначило, що вважає важливим комфортні умови проживання та можливість відвідати інші туристичні об'єкти. Була можливість висловити свій варіант умов, тож дехто просто написав, що ніколи б не брав участь у такого роду поїздках, а дехто зазначив, що обов'язковою умовою поїздки повинна бути згода місцевих жителів на організації такого виду турів, що, на нашу думку, є цікавою умовою, адже дійсно, вибудовуючи місця воєнно-туристичних дестинацій, слід

враховувати і дотримуватися всіх правил етики, використовувати особисті історії, речі та фотографії постраждалих з їх згоди, та за можливості узгоджувати плани з місцевими жителями, надаючи можливість долучитися до реалізації військово-історичних турів.

Останнє питання опитування було відкрите, тож усі бажаючі могли висловити свої побажання та рекомендації щодо поїздки в Україну з ціллю воєнного туризму, або причину за якої вони НЕ хотіли би брати в ній участь. Користуючись цим питанням дехто дуже негативно висловився з приводу такого виду туризму та вважає негуманним відвідування місць, де в недалекому минулому, або прямо зараз гинуть та помирають люди. Багато людей також висловилося стосовно недовіри до питань безпеки та побоювань щодо поїздок в один кінець, адже йдеться мова про країну, яка в даний момент повністю перебуває в зоні ризику та небезпеки, тож, навіть попри те, що мова йшла про поїздку після війни, іноземці стривожені саме гарантіями безпеки. Навіть якщо згадаємо попереднє питання, 80% першочерговим вважає умови гарантії безпеки, і тільки 27,8% людей переймаються комфортними умовами.

На основі проведеного опитування, можна виділити окремі заходи, які варто провести у післявоєнний час для ефективного розвитку воєнного туризму в Україні:

- відбудова зруйнованої інфраструктури;
- створення інноваційних музеїв та виставок на тему війни та зброї;
- забезпечення для туристів безпечних умов проживання та участі в поїздках;
- збереження та розвиток інфраструктури пам'яток першої та другої світових воєн;
- інвестиція та планування турів для активного відпочинку на військових базах, полігонах;
- організація екскурсій у звільнених містах та селах;
- забезпечення професійного супроводу та професійної програми туру.

Крім цього, до основних рекомендацій щодо формування пропозиції для цієї категорії споживачів входить наявність інформації про безпечність подорожі з переконливими аргументами, які можна перевірити онлайн та орієнтація на індивідуальні турпакети, оскільки в ході опитування не вдалося виділити біль-менш стабільні групи, які б можна було об'єднати за інтересами (Щука, Ганькович, 2024).

Отже, підводячи підсумки ми можемо зазначити, що більше 30% людей цікавиться поїздкою в Україну з ціллю участі у мілітарі турі. В усіх людей мотиви різні, та найбільшу кількість людей цікавлять саме музеї та виставки пов'язані з війною та зброєю. Також, іноземців приваблюють пам'ятки з часів першої та другої світових війн, а ще молодь захоплює

активне проведення часу, таке як битва в пейнтбол або страйкбол. Найменшу зацікавленість люди проявляють до відвідування меморіальних парків та кладовищ. Велику роль у питанні, чи прийдуть до нас туристи із-за кордону займають саме питання безпеки та її гарантіями.

3.2 Місця пам'яті в місті Мукачево

Ми бачимо, що одні з найбільш цікавих для респондентів місць є фортифікаційні споруди, пам'ятні місця часів першої та другої світової війни, місця трагедій, тематичні військово-історичні музеї, тож хочемо, опираючись на це опитування, визначили місця пам'яті в межах міста Мукачево.

Нагадаємо, що місця пам'яті – це символічні об'єкти та території, пов'язані зі спогадами, цінностями та історичними подіями певного суспільства або групи людей. Ці місця, як правило, не просто фізичні об'єкти, а й символи, які допомагають суспільству зберігати та формувати свою ідентичність (фр. дослідник П'єр Нора). Їхня основна мета – створення простору для пам'яті, рефлексії, вшанування та пізнання.

Місто Мукачево – багатонаціональний культурний простір із глибокими історичними нашаруваннями, де перетинаються спільна пам'ять угорців, євреїв, німців, русинів, українців. У радянський період влада активно намагалася посіяти ворожнечу між народами, які раніше мирно співіснували в одному регіоні. Сьогоднішні пам'ятки є свідченням складного та багатоаспектного досвіду – боротьби як за свободу й цінності, так і за владу, вплив і першість.

Однак відмовлятися від цього минулого не варто – навпаки, з нього потрібно вчитися. Саме тому в межах даного маршруту ми звернемося до об'єктів пам'яті різних історичних епох – від XVII століття до сучасності, - прагнучи через них осмислити сенси колективної пам'яті міста Мукачево.

Початок нашого маршруту передбачено в центральній частині міста, де зосереджені ключові місця пам'яті, пов'язані з подіями XX століття: пам'ятник загиблим воїнам-афганцям, меморіальна дошка жертвам сталінського терору, меморіальний парк Лайоша Гулачі та старе єврейське кладовище. Далі маршрут веде до пам'ятного знаку Підгорянській битві – символу визвольної боротьби XIX століття. Завершується подорож у Мукачівському замку, який не лише уособлює героїчну оборону XVII століття, а й сьогодні слугує простором осмислення сучасної історії – тут діє експозиція, присвячена російсько-українській війні.

1. Пам'ятник загиблим воїнам-афганцям у Мукачеві

Пам'ятник воїнам-інтернаціоналістам, які загинули під час війни в Афганістані (1979–1989 рр.), розташований у центрі Мукачева, на площі Федорова. Він увічніює пам'ять про

мешканців міста та району, які не повернулися з цієї війни: 12 мукачівців і двоє жителів навколишніх сіл загинули, виконуючи інтернаціональний обов'язок.

Хоча війна в Афганістані часто оцінюється як безглузда й спірна, її політичний і моральний характер викликає суперечки й донині, вшанування загиблих залишається важливою складовою збереження історичної пам'яті. Цей пам'ятник нагадує про складні сторінки минулого та про долі людей, які були змушені воювати в чужій країні з волі тодішнього тоталітарного режиму.

Щороку 15 лютого, у день виведення радянських військ з Афганістану, біля пам'ятника проводяться меморіальні заходи за участі ветеранів, родичів загиблих, молоді та громадськості. Локація є простором пам'яті, переосмислення історичних подій та формування критичного погляду на воєнний досвід, водночас зберігаючи повагу до тих, хто пройшов крізь жорстокі випробування. (див. Рис. 3.4)

Рис. 3.4. Пам'ятник загиблим в Афганістані мукачівцям воїнам-інтернаціоналістам
Джерело: URL: <https://www.kozterkep.hu/5559/afganisztanban-elesett-katonak-emlekmuve>
(27.05.2025)

2. Меморіальна дошка жертвам сталінського терору

Меморіальна дошка жертвам сталінського терору, розташована біля художньої школи імені Михайла Мункачі, присвячена пам'яті місцевих мешканців угорського та німецького походження, які в 1944 році були насильно депортовані радянською владою до трудових

таборів. Так званий «маленький робот» (málenkij robot) став частиною широкої кампанії репресій проти цивільного населення, що проводилася в умовах воєнної окупації. Багато з депортованих загинули в таборах, а ті, хто повернувся, були фізично й морально зламані.

Поруч із дошкою встановлено символічну скульптуру безіменної фігури, яка втілює боротьбу, страждання та витривалість репресованих. Локація є свідченням болю спільноти, яка втратила тисячі людей, але водночас – прикладом стійкості: ті, хто вижив, відновлювали життя, зберігали свою культуру, мову та ідентичність. Цей меморіал нагадує про силу людського духу перед обличчям тоталітарного насильства.

У межах маршруту пам'яті ця локація допомагає осмислити наслідки воєнної політики радянського режиму, яка впливала не лише на фронті, а й глибоко зачіпала цивільне населення (див. Рис. 3.5).

Рис. 3.5. Місце пам'яті жертв сталінського терору

Джерело: URL: <https://karpataljalap.net/2021/11/21/munkacson-megemlekeztek-sztalini-terror-aldozatairol> (27.05.2025)

3. Меморіальний парк Лайоша Гулачі (реформатська церква, центр Мукачева)

У дворі реформатської церкви в центрі Мукачева розташовано Меморіальний парк і пам'ятник, присвячені Лайошу Гулачі — колишньому реформатському єпископу, який провів сім років на ГУЛАГу за свою віру. Пам'ятник зображає розколоте вітром дерево з руками, що

тягнуться до неба — символ незламної віри та духовної боротьби. Його необроблена структура нагадує дерев'яні бараки ГУЛАГу.

Ця локація є важливою точкою маршруту пам'яті, оскільки репрезентує тему політичних репресій, релігійного переслідування та духовної стійкості. Поруч розміщена пам'ятна таблиця трьома мовами з біблійною цитатою і присвятою всім, хто постраждав за віру в часи сталінського терору.

У контексті комеморалізації парк є сучасним прикладом збереження пам'яті про жертв тоталітаризму, особливо серед угорської громади Закарпаття. Він сприяє переосмисленню історичної травми через простір тиші, молитви та громадської пам'яті. (Див. Рис. 3.6)

Рис. 3.6. Меморіальний парк Лайоша Гулачі

Джерело: URL: https://ua.igotoworld.com/ru/poi_object/344477_skulptura-layoshu-gulachi.htm (27.05.2025)

4. Старе єврейське кладовище

Старе єврейське кладовище є однією з ключових зупинок маршруту пам'яті, адже пов'язане з трагедією Голокосту та знищенням єврейської громади Мукачева. До Другої світової війни місто було важливим релігійним і культурним центром єврейського життя Закарпаття, адже євреї тут становили переважну більшість населення, до прикладу, в 1910 році євреї складали 44,4% від усього населення. Однак у 1944 році більшість його єврейських мешканців було депортовано до нацистських таборів смерті. У радянський період кладовище

зазнало майже повного знищення – територію використовували як автостоянку, що свідчить про намагання витіснити пам'ять із публічного простору.

Сьогодні на цьому місці відновлено меморіальний простір: встановлено однакові символічні надгробки з традиційними написами, а в центрі розміщено менору, обкладену уламками зі справжніх мацев. Простір перетворено на місце вшанування – щороку тут відбуваються пам'ятні заходи до Дня жертв Голокосту, що повертають історичну пам'ять про знищену спільноту до живої тканини міста.

Ця локація є прикладом боротьби за пам'ять, воно водночас розповідає про трагедію, замовчування пам'яті в радянські часи та сучасні зусилля її повернення. Вона дає змогу осмислити теми втрати, ідентичності, відповідальності та відновлення історичної справедливості (Див. Рис. 3.7).

Рис. 3.7. Старе єврейське кладовище в м. Мукачево

Джерело: URL: <https://pershij.com.ua/ievreiski-kladovyshcha-na-zakarpatti-pam-iat-iakoi-ne-sterty/> (27.05.2025)

5. Пам'ятник Підгорянській битві (мкрн. Підгоряни, Мукачево)

На березі річки Латориця, у мікрорайоні Підгоряни, розташовано восьмиметровий обеліск (див. Рис. 3.8), встановлений у 1901 році на честь Підгорянської битви, що відбулася 22 квітня 1849 року в межах Угорської революції 1848–1849 років. Саме тут угорський гарнізон спільно з місцевими добровольцями зумів зупинити просування імперських військ.

Рис. 3.8. Пам'ятник Підгорянській битві

Джерело: URL: <https://karpataljalap.net/2021/03/16/munkacsiak-podheringi-emlekmunel-koszoruztak> (27.05.2025)

Цей меморіал є важливим об'єктом комеморалізації, адже нагадує про участь мукачівців у загальноєвропейському визвольному русі — «Весні народів». У рамках маршруту пам'яті цей об'єкт ілюструє тісний зв'язок історичної події з ландшафтом (Сороча гора, Латориця) та розкриває тему спротиву і самоорганізації громади в умовах воєнного конфлікту.

6. Мукачівський замок

Замок Паланок — одна з найвизначніших фортифікаційних споруд Закарпаття, що відігравала ключову роль у військовій та політичній історії регіону. Його стратегічне розташування дозволяло контролювати важливі перевали та шляхи, а складна багаторівнева структура з бастіонами, ровами та барбаканами забезпечувала стійкість до численних облог.

Особливе місце в історичній пам'яті займає героїчна оборона замку в XVII столітті під проводом Ілони Зріні. Протягом трьох років фортеця чинила опір австрійському війську, ставши символом незламності, відваги та боротьби за автономію. Оборона Паланку стала однією з найвідоміших подій визвольної боротьби на території сучасної України.

У різні періоди своєї історії замок також виконував функцію політичної в'язниці, де утримували борців за свободу (див. Рис. 3.9).

Рис. 3.9. Мукачівський замок

Джерело: URL: <https://karpatium.com.ua/pamyatky-arkhitektury/zamok-palanok> (27.05.2025)

7. Музей сучасної війни в Мукачівському замку

У жовтні 2023 року в стінах замку Паланок відкрито музей, присвячений героїзму захисників України. Простір охоплює три зали: експозицію Мукачівського прикордонного загону, окремі зали для 128-ї окремої гірсько-штурмової бригади та 3-ї окремої штурмової бригади, а також залу пам'яті полеглих воїнів. В експозиції представлені особисті речі, шеврони, амуніція, фотографії та артефакти з місць бойових дій, зокрема з Харківщини.

Музей створено на основі предметів, зібраних самими військовими, родинами загиблих та бойовими побратимами, що надає йому особливої емоційної глибини. Кімната пам'яті зі світлинами полеглих героїв стала місцем вшанування, куди приходять не лише рідні, а й бойові товариші та мешканці міста.

Ця локація завершує маршрут пам'яті, створюючи міст між історичною боротьбою минулих століть та сучасною війною за незалежність України. Музей покликаний не лише зберігати пам'ять, а й формувати громадянську свідомість і патріотизм серед молоді. (Див. Рис. 3.10.)

Рис. 3.10. «Музей війни» в Мукачівському замку

Джерела: URL: <https://zaholovok.com.ua/muzey-viyny-vidkryly-u-mukachevi> (27.05.2025)

Перелічені місця пам'яті в місті Мукачево є не лише туристичним продуктом, а насамперед – інструментом збереження, осмислення та поширення історичної пам'яті. Він охоплює події різних епох – від визвольних змагань XVII століття до новітньої боротьби України за незалежність – і водночас представляє долі різних спільнот та етнічних груп. Таким чином, маршрут відображає багатоголосся пам'яті міста, де переплітаються особисті й колективні трагедії, героїзм і втрати, спротив і тиша.

Особливою цінністю маршруту є те, що його мета – не пропагувати єдину версію «переможної» історії, а навпаки – вшанувати пам'ять про всіх, хто тут жив, постраждав або боровся. Це спроба протистояти спрощеному наративу про «своїх» і «чужих», що часто стає основою для ворожнечі, яку у XX столітті активно культивував тоталітарний режим. У сучасному контексті, коли знову точиться війна, особливо важливо формувати простір, де пам'ять не розділяє, а об'єднує.

Тільки там, де існує колективна пам'ять, можливе усвідомлене колективне співіснування. І лише через зберігаючи пам'ять про минуле ми можемо сформувати відчуття відповідальності перед теперішнім і майбутнім. Цей маршрут покликаний не лише інформувати, а й виховувати – як бар'єр проти забуття, пропаганди та воєнного насильства в майбутньому.

ВИСНОВКИ

У ході виконання дипломної роботи було досліджено явище воєнного туризму та особливу роль місць пам'яті як елементів туристичного простору. Встановлено, що туризм пам'яті є важливим напрямом, що не лише зберігає колективну пам'ять про події минулого, але й виконує виховну, освітню та ідентифікаційну функцію в суспільстві. Особливої актуальності ця тема набуває в умовах сучасної України, яка переживає важливі історичні трансформації та відновлює власний наратив національної пам'яті.

Другий розділ роботи був присвячений осмисленню місць пам'яті як туристичного об'єкту. З'ясовано, що пам'ять про минуле дедалі більше виходить за межі лише державної політики чи офіційних дат – вона втілюється у символах, просторах, ритуалах, і дуже часто формується знизу: громадськістю, родинами загиблих, активістами. У роботі розглянуто як українські, так і зарубіжні приклади, які демонструють, що туризм пам'яті – це не просто подорож до історичних місць, а інструмент формування громадянської свідомості, засіб міжпоколіннєвої комунікації та спосіб збереження правди про складні події. Також наголошено на важливості врахування сучасних технологій, підходів до комунікації та співпраці з місцевими громадами при розробці туристичних маршрутів, що включають об'єкти пам'яті.

Проведено опитування в угорському університеті та виявлено, що 35-40% опитуваних студентів зацікавлені у поїздці в Україну місцями пов'язаними з бойовими діями або військовими, але тільки при умові повної гарантії безпеки. Більшість опитуваних зацікавлена у відвіданні місць пам'яті часів першої та другої світових війн. Запропоновані місця пам'яті в місті Мукачево на основі запиту та ресурсної бази міста.

Загалом, зроблено висновок, що місця пам'яті є потужним ресурсом у розвитку туризму в Україні. Вони вимагають не лише фізичного збереження, а й глибокого переосмислення, осучаснення й включення в культурний діалог. Через них турист отримує можливість не просто побачити минуле, а відчувати його, зрозуміти, зробити власні висновки — і саме в цьому полягає їхня унікальна цінність.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гамкало М. , Каднічанський М., 2022: Аспекти розвитку воєнного туризму в Україні в контексті російсько-української війни ХХІ століття. С. 75.
2. Щука Г.П., Несторишен І.В., Медвідь Л.І., 2024. До питання про розвиток воєнного (військового) туризму в Україні. In: Інфраструктура ринку. Випуск 80. с. 211-212.
3. Щука Г.П., Несторишен І.В., Медвідь Л.І., 2024. До питання про розвиток воєнного (військового) туризму в Україні. In: Інфраструктура ринку. Випуск 80. с. 212.
4. Çakar K., 2020. Motivations and intentions of tourists to visit dark tourism locations / K. Çakar // *European Journal of Tourism Research*. – 2020. – Vol. 24. – Article 2405.
5. Dimitrovski D., Milutinović S., Đukić Đ., 2014. Dark tourism as educational tool: The Kragujevac October memorial park / D. Dimitrovski, S. Milutinović, Đ. Đukić // *1st International Conference Higher Education in Function of Sustainable Development of Tourism in Serbia and Western Balkans* (10–12 жовтня 2014 р., Ужице, Сербія): conference proceedings. – Užice: Business and Technical College of Vocational Studies, 2014. – С. 191–199.
6. Drvenkar N., Banožić M., Živić D., 2015. Development of memorial tourism as a new concept – possibilities and restrictions / N. Drvenkar, M. Banožić, D. Živić // *Tourism and Hospitality Management*. Vol. 21, No. 1. – P. 63–77.
7. Horn C., Wollentz G., Di Maida G., Haug A., 2020. *Places of Memory: Spatialised Practices of Remembrance from Prehistory to Today*. Oxford: Archaeopress. – 164.
8. Mažeikienė N., Gerulaitienė E., 2018. Educational aspects of nuclear tourism: sites, objects and museums / N. Mažeikienė, E. Gerulaitienė // *EDULEARN18: 10th International Conference on Education and New Learning Technologies* (2–4 July 2018, Palma, Spain): conference proceedings. – Palma: IATED, 2018. – P. 5668–5677.
9. Mitroiu S., 2014. ‘Sites of memory’: an urban perspective / Simona Mitroiu // *Acta Scientiarum. Human and Social Sciences*. Vol. 36, No. 1. – P. 1–10.
10. Richards G., 2002. Tourism attraction systems: Exploring cultural behavior / G. Richards // *Annals of Tourism Research*. – Vol. 29, No. 4. – P. 1048–1064.
11. Sodaro A., 2018. Exhibiting Atrocity: Memorial Museums and the Politics of Past Violence / Amy Sodaro. – New Brunswick; Camden; Newark; London: Rutgers University Press. – 30-58p.
12. Stach S., Pfoser A., 2024. Beyond difficult pasts: Towards a fuller understanding of memory-making in tourism / S. Stach, A. Pfoser // *Memory Studies*.

13. Widawski K., Oleśniewicz P., 2023. Education in Tourism—Digital Information as a Source of Memory on the Examples of Places Related to the Holocaust in Poland during World War II / K. Widawski, P. Oleśniewicz // *Sustainability*. – 2023. – Vol. 15, No. 14. – Article 10903.
14. Zienkiewicz Aleksandra, Tomasz Podciborski, Rafal Kaźmierczak, 2021: Increased interest in military tourism on selected examples from the area of Northern and Northeastern Poland, *Travel and Tourism Studies in Transport Development*.
15. ZMINA, 2025. Меморіалізація війни: як українці бачать способи вшанування пам'яті героїв та жертв. – Режим доступу: <https://zmina.info/news/memorializacziya-vijny-yak-ukrayinczi-bachat-sposoby-vshanovannya-pamyati-geroyiv-ta-zhertv/> (дата звернення: 20.05.2025).
16. Zuanon R., 2018. Drawing Memories: Inteärsections Between the Sites of Memory and the Memories of Places / R. Zuanon, M. Ramos da Silva Oliveira, H. Gallo, C. Lima Ferreira // *Digital Human Modeling. Applications in Health, Safety, Ergonomics, and Risk Management. DHM 2018. Lecture Notes in Computer Science*, vol. 10917. – Cham: Springer. – P. 375–391.
17. Аріон О. В., Кулагіна А. І., 2024. Маршрути пам'яті у сучасному туристичному вимірі / О. В. Аріон, А. І. Кулагіна // *Туристичний вісник : науковий журнал*. Вип. 4 (спецвипуск). – С. 124–127.
18. Бабка В., 2024. «Війни пам'ятей» як засіб політичного впливу в Україні / В. Бабка // *Історичні і політологічні дослідження*. – Спеціальний випуск.
19. Гавлітіна Т.М., 2007. Національно-патріотичне виховання підлітків в умовах позашкільного навчального закладу : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / Т.М. Гавлітіна ; Ін-т проблем виховання АПН України. – Київ, 2007. – 20 с.
20. Гаврилюк А.М., 2018. Державна політика національної пам'яті в Україні: синергетичний інструмент для застосування в туризмі / [автор(и) не вказано] // *Публічне управління і адміністрування в Україні*. Вип. 4. – С. 36–42.
21. Гамкало М. , Каднічанський М., 2022: Аспекти розвитку воєнного туризму в Україні в контексті російсько-української війни ХХІ століття. С. 73-7475.
22. Ганькович Г., Щука Г.П. Військовий туризм та політика пам'яті. Меморіалізація: від наукових засад до світових практик: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 22 листопада 2024 р.). К., 2024. С. 92 – 94
23. Гірман А.П., 2024. Інновації в туризмі як засіб просування України на міжнародному рівні / А.П. Гірман // *Матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф. «Маркетингові та організаційні механізми повоєнного розвитку галузі гостинності та туризму України»* (м.

Харків, 26–27 листопада 2024 р.). – Харків : НТУ «Харківський політехнічний інститут», 2024. – Ч. 1. – С. 114–116.

24. Зарубіна, А., Сіра, Е., Демчук, Л., 2022. Особливості туризму в умовах воєнного стану. *Економіка та суспільство*, (41). 1-7.

25. Зозуля С.М., 2016. Національно-патріотичне виховання: семантико-термінологічний дискурс / С.М. Зозуля // *Державна науково-педагогічна бібліотека України імені В. О. Сухомлинського*.

26. Інститут модернізації змісту освіти, 2025. Національно-патріотичне виховання дітей та молоді. – Режим доступу: <https://imzo.gov.ua/osvita/pozashkilna-osvita-ta-vihovna-robota/natsionalno-patriotichne-vihovannya-ditey-ta-molodi/> (дата звернення: 20.05.2025).

27. Ірина Цибух про меморіальний комплекс у Львові та вшанування полеглих воїнів [Електронний ресурс] // *Суспільне Львів*. – YouTube, 2024. – Режим доступу: <https://youtu.be/-hmDyGvqp2U?si=5qPyLCewO4T9JKkN> (дата звернення: 09.04.2025)

28. Ірина Цибух, 2024. Чека в Станції Краматорськ про культуру пам'яті, дітей у зоні бойових дій, проживання травми війни [Електронний ресурс] // *YouTube*. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=LMwrMWCsNhI> (дата звернення: 09.04.2025)

29. Ірина Цибух, 2024. Як звати невідомого солдата? [Електронний ресурс] // *Українська правда*. – 2024. – 19 квітня. – Режим доступу: <https://www.pravda.com.ua/columns/2024/04/19/7451996/> (дата звернення: 19.04.2025).

30. Іщенко, Є.О., 2020. Концепція «місць пам'яті» П'єра Нора в контексті досліджень про колективну пам'ять. *Питання культурології*, (36), 49-59.

31. Каднічанський Д., Каднічанська Н., 2020: Мілітарний туризм: проблематика термінології та класифікації. *Географія, економіка і туризм: національний та міжнародний досвід: матеріали XIV Міжнародної наукової конференції*. (Львів, 9 жовтня 2020 р.). Львів, С. 132-138.

32. Калістратенко А., 2024. Як брат загинув Ірини Цибух проводить екскурсії, щоб вшанувати її пам'ять [Електронний ресурс] // *Українська правда. Життя*. – 2024. – Режим доступу: <https://life.pravda.com.ua/projects/viy-na-i-pam-yat/yak-brat-zagibloji-irini-cibuh-provodit-ekskursiji-shchob-vshanuvati-ji-pam-yat-305907/> (дата звернення: 19.05.2025).

33. Коваленко І., 2022. Monumental art as a means of constructing historical memory in Soviet Ukraine / І. Коваленко // *Схід*. – 2022. – № 3(169). – С. 45–50.

34. Ковальчук Л.І., 2013. Теоретичні засади патріотичного виховання особистості / Л.І. Ковальчук // *Педагогічні науки*. Вип. 33. – С. 12–17.

35. Ковба М.В., 2022. Сутність поняття «патріотичне виховання» / М.В. Ковба // *Eurasian Scientific Discussions: Proceedings of the III International Scientific and Practical Conference* (10–12 квітня 2022 р., Барселона, Іспанія). – Barcelona: Barca Academy Publishing, 2022. – С. 121–123.
36. Колотуха О. В., 2017. Об'єкт туризму / О. В. Колотуха // Спортивний туризм та активна рекреація: географія, систематизація, практика (словник-довідник) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://geohub.org.ua/node/1894> (дата звернення: 17.02.2025).
37. Кривда Н. Ю., 2019. Колективна пам'ять як чинник формування групової ідентичності / Н. Ю. Кривда // *Філософські обрії : науково-теоретичний журнал* / Інститут філософії імені Г. С. Сковороди НАН України, Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка. Вип. 41. – С. 64.
38. Кузьмук О., 2010. Культурний туризм як інструмент формування національної ідентичності / О. Кузьмук // *Туризмознавство*. № 2.
39. Кучерява Г. О., 2023. Туристична дестинація як об'єкт управління в туризмі / Г. О. Кучерява // *Економіка та суспільство*. № 28. – С. 70–73.
40. Кушнар'ов В., Поліщук О., 2018: Мілітарі-туризм як інноваційний напрямок екстримального та пізнавально-розважального туризму. *Вісник Київського національного університету культури і мистецтв*. №1. С. 107–118.
41. Лущик М. В., 2021. Про поняття та види військового туризму / М. В. Лущик // *Наукові перспективи*. – № 7 (13). – С. 241–254.
42. Мацьків Т., 2017. Постколоніалізм та ідентичність: вплив радянського минулого на формування сучасної української нації / Т. Мацьків // *Українознавчий альманах*. – 2017. – Вип. 21. – С. 68–72.
43. Об'єднання матерів і дружин Захисників України, 2024. Дослідження: «Вплив війни на родини захисників України». – Режим доступу: <https://familyato.org/researches/HuEwksWSSiCyhsaClxap> (дата звернення: 20.05.2025).
44. Омелянюк О.В., 2024. Розвиток інклюзивного туризму в Україні / О.В. Омелянюк // *Туристично-рекреаційна сфера: виклики сучасності* : зб. тез міжнар. наук.-практ. конф. – Хмельницький : Хмельницький університет управління та права ім. Леоніда Юзькова, 2024. – С. 136-137.
45. Паньків Н. М., 2011. Туристичне ресурсознавство : навч. посібник / Н. М. Паньків. – Львів : Український бестселер. – 238 с.

46. Рогожа М. М., 2022. Стратегії збереження місць пам'яті в контексті досліджень культурної спадщини / М. М. Рогожа // *Софія. Гуманітарно-релігієзнавчий вісник*. – № 2 (20). – С. 61–64.
47. Роїк О.Р., Недзвецька О.В., 2022: Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: економічні науки. Вип.46. С.11-15.
48. Тимошенко Т.О., Шевчук О.А., Шевчук О.В., 2024. «Легідний» маркетинг та позиціонування громад і регіонів в контексті повоєнного відновлення туризму в Україні з врахуванням світового досвіду / Т.О. Тимошенко, О.А. Шевчук, О.В. Шевчук // *Економіка та суспільство*. № 64.
49. Український інститут національної пам'яті, 2024. 10 принципів меморіалізації. Якою може бути пам'ять про війну. – Режим доступу: <https://uinp.gov.ua/memorializaciya/9-pryncypiv-memorializaciyi-yakoyu-mozhe-buty-pamyat-pro-viynu> (дата звернення: 20.05.2025).
50. Фастовець, О., 2022: Сфера туризму у повоєнний період: досвід для України. *Економіка та суспільство*, (40).
51. Хохлов М.В., 2024. Темний туризм в Україні: культурні аспекти, етичні виклики та можливості в умовах війни / М.В. Хохлов // *Географія та екологія*. – 2024. – № 3(65). – С. 45–52.
52. Чик А., 2016. Колективна пам'ять як основа консолідації українства / А. Чик // *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Українознавство*. – № 1 (18). – С. 61–63.
53. Чупрій Л.В., 2012. Шляхи оптимізації національного патріотичного виховання молоді / Л.В. Чупрій // *Молодість і ринок*. № 1.
54. Щука Г. П., Ганькович Г. Л. Визначення попиту на продукти воєнного туризму серед угорської молоді. *Acta Academiae Beregsasiensis: Geographica et Recreatio*. 2024. №3. С. 66 – 79. <https://doi.org/10.32782/2786-5843/2024-3-10>
55. Щука Г.П., Головня С.І. Туристичний регіон чи туристична дестинація: співставлення понять. *Туристичний та готельно-ресторанний бізнес : сучасний стан, проблеми та перспективи розвитку* : матеріали І міжн. наук.-практ. конф-ції (м. Старобільськ, 16-17 листопада 2021 року). Старобільськ : Вид-во ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка» : Старобільськ, 2021. – С.103-105. https://tourlib.net/statti_ukr/schuka5.htm
56. Щука Г.П., Несторишен І.В., Медвідь Л.І., 2024. До питання про розвиток воєнного (військового) туризму в Україні. Іп: *Інфраструктура ринку*. Випуск 80. с. 211.

57. Щука, Г., Журба, І., & Коробейникова, Я., 2024. Шляхи формування пропозиції на ринку в'їзного воєнного туризму в Україні. *Економіка та суспільство*, (64). 5.

ДОДАТКИ

Додаток А

Опитування для студентів університету на тему військового туризму в Україні

Просимо Вас виділити декілька хвилин на заповнення даної анкети. Опитування є анонімним, Ваші відповіді на запитання будуть розглядатися тільки в узагальненому вигляді разом з відповідями інших студентів. Ваша думка дуже важлива для написання наукової роботи про перспективи мілітарі туризму в Україні.

Мілітарі туризм - це вид туризму, що передбачає подорожі, що здійснюються з метою вшанування пам'яті Героїв та жертв війни, з метою самоосвіти і особистого досвіду, де відвідування оборонних споруд та історичних місць, пов'язаних з військовими конфліктами, збройними силами, озброєнням і військовою технікою, є важливою частиною програми туру.

1. Ваша стать?

- жіноча
- чоловіча

2. Скільки Вам років?

- 17-24
- 25-34
- 35-44
- 45-54
- 55 і більше

3. Чи чули ви раніше про мілітарі туризм?

- так
- ні

4. Чи брали ви коли небудь участь у відвідуванні поданих об'єктів/заходів? (виберіть усі підходящі варіанти)

- замки, фортифікаційні споруди
- військово-історичні реконструкції та фестивалі
- військові музеї, музеї зброї

- програми з військової підготовки, стрільби, пейнтбол/страйкбол

5. Чи зацікавлені ви після завершення війни у поїзді в Україну місцями пов'язаними з бойовими діями або військовими?

- так
- ні

6. Які об'єкти мілітарі туризму вас цікавлять найбільше?

- меморіальні комплекси та пам'ятники, братські могили
- військово-історичні музеї та музеї зброї
- оборонні споруди та історичні місця бойових дій
- військово-пригодницька інфраструктура (військові полігони, військові частини, страйкбольні клуби і т.д.)
- НЕ цікавить нічого
- інше

7. Які види поїздок вас цікавлять найбільше?

- відвідування військово-історичних музеїв
- відвідування меморіальних парків, братських могил та пам'ятників
- подорожі в деокуповані міста та села з ціллю побачити наслідки війни
- життя в армійських умовах на декілька днів
- військово-історичні фестивалі та реконструкції
- волонтерські тури для допомоги постраждалому цивільному населенню
- стайкбол, пейнтбол
- пам'ятки з періоду Першої та Другої світових війн
- НЕ цікавить нічого
- інше

8. Які види поїздок вас НЕ цікавлять?

- відвідування військово-історичних музеїв
- відвідування меморіальних парків, братських могил та пам'ятників

- подорожі в деокуповані міста та села з ціллю побачити наслідки війни
- життя в армійських умовах на декілька днів
- військово-історичні фестивалі та реконструкції
- волонтерські тури для допомоги постраждалому цивільному населенню
- стайкбол, пейнтбол
- пам'ятки з періоду Першої та Другої світових війн
- НЕ цікавить нічого
- інше

9. В яких умовах ви погодилися б взяти участь у поїздки в Україну з ціллю військового туризму? (Виберіть всі, що підходять)

- Гарантія безпеки та стабільності в країні
- Професійний супровід та екскурсійна програма
- Комфортні умови проживання
- Можливість відвідати інші туристичні об'єкти
- інше...

10. Тут ви можете написати свої побажання щодо поїздки в Україну з ціллю воєнного туризму, або причину за якої ви НЕ хотіли би брати в ній участь?

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

Рис. 1.1 Структура воєнного туризму.....	11
Рис. 1.2 Волонтери Sar-El, Ізраїль.....	14
Рис. 1.3 Бункер «Вовче Лігво», Польща.....	15
Рис. 1.4 Захід військової-реконструкції, Геттзіберг.....	15
Рис. 1.5 Меморіальний Музей Голокосту, США.....	17
Рис. 3.1 Ресурси воєнного туризму, які коли-небудь відвідували студенти.....	48
Рис. 3.2. Ресурси воєнного туризму, які цікавлять потенційних туристів.....	49
Рис.3.3. Види поїздок, які цікавлять потенційних туристів найбільше.....	50
Рис. 3.4. Пам'ятник загиблим в Афганістані мукачівцям воїнам-інтернаціоналістам.....	53
Рис. 3.5. Місце пам'яті жертв сталінського терору.....	54
Рис. 3.6. Меморіальний парк Лайоша Гулачі.....	55
Рис. 3.7. Старе єврейське кладовище в м. Мукачево.....	56
Рис. 3.8. Пам'ятник Підгорянській битві.....	57
Рис. 3.9. Мукачівський замок.....	58
Рис. 3.10. «Музей війни» в Мукачівському замку.....	59

ÖSSZEFOGLALÓ

A szakdolgozat elkészítése során a háborús turizmus jelenségét és az emlékhelyek különleges szerepét vizsgáltuk, mint a turisztikai tér fontos elemeit. Megállapítottuk, hogy az emlékezturizmus nem csupán a múlt eseményeinek kollektív emlékezetét őrzi meg, hanem nevelő, oktató és identitásképző szerepet is betölt a társadalomban. Ez a téma különösen aktuális a mai Ukrajnában, amely jelentős történelmi átalakulásokon megy keresztül, és igyekszik helyreállítani nemzeti emlékezetének saját narratíváját.

A dolgozat második része az emlékhelyek turisztikai objektumként való értelmezésével foglalkozott. Kiderült, hogy a múlt emlékezete egyre inkább túlmutat az állami politikán vagy a hivatalos megemlékezéseken – szimbólumokban, terekben, rituálékban testesül meg, és gyakran alulról, a közösségek, az elesettek családjai vagy aktivisták által formálódik. A munkában bemutattunk ukrán és külföldi példákat is, amelyek igazolják, hogy az emlékezturizmus nem csupán történelmi helyszínek meglátogatását jelenti, hanem az állampolgári tudatosság kialakításának eszköze, a generációk közötti kommunikáció módja, valamint az igazság megőrzésének egyik formája a bonyolult eseményekről. Emellett hangsúlyoztuk a modern technológiák, kommunikációs megközelítések és a helyi közösségekkel való együttműködés jelentőségét az emlékhelyeket érintő turisztikai útvonalak kidolgozásánál.

Egy magyar egyetemen végzett felmérés során kiderült, hogy a megkérdezett hallgatók 35-40%-a érdeklődik az olyan ukrán utazások iránt, amelyek harci eseményekhez vagy katonai témákhoz kötődnek, de csak akkor, ha teljes biztonságot garantálnak. A legtöbben az első és a második világháború időszakának emlékhelyeit szeretnék meglátogatni. Ennek alapján Mukachevo városában felsoroltunk emlékhelyeket, melyek megfelelhetnek a válaszadók egyik csoportjának az igényeinek a város erőforrásainak figyelembevételével.

Összességében megállapítható, hogy az emlékhelyek jelentős erőforrást jelentenek az ukrán turizmus fejlődésében. Nemcsak fizikai megőrzésükre van szükség, hanem mélyreható újragondolásra, korszerűsítésre és a kulturális párbeszédbe való beillesztésre is. Ezeken keresztül a turista nem csupán a múltat nézheti meg, hanem meg is érintheti, megértheti és saját következtetéseket vonhat le — és éppen ebben rejlik ezeknek az emlékhelyeknek az egyedülálló értéke.

Звіт подібності

метадані

Назва організації

Hungarian College of Higher Education Ferenc Rakoczi II Transcarpathian

Заголовок

МІСЦЯ ПАМ'ЯТІ ЯК ІНСТРУМЕНТ ЗБЕРЕЖЕННЯ КОЛЕКТИВНОЇ ПАМ'ЯТІ ПОКОЛІНЬ ТА РОЗВИТКУ ВОЄННОГО ТУРИЗМУ

Автор

Науковий керівник / Експерт

ГАНЬКОВИЧ ГЛОРІЯ ЛЕОНАРДІВНА Стефан Молнар Д.

підрозділ

Закарпатський угорський інститут імені Ференца Ракоці II

Обсяг знайдених подібностей

Коефіцієнт подібності визначає, який відсоток тексту по відношенню до загального обсягу тексту було знайдено в різних джерелах. Зверніть увагу, що високі значення коефіцієнта не автоматично означають плагіат. Звіт має аналізувати компетентна / уповноважена особа.

6.65%

6.65%

КП 1

2.69%

2.69%

КЦ

25

Довжина фрази для коефіцієнта подібності 2

14533

Кількість слів

112627

Кількість символів

Тривога

У цьому розділі ви знайдете інформацію щодо текстових спотворень. Ці спотворення в тексті можуть говорити про МОЖЛИВІ маніпуляції в тексті. Спотворення в тексті можуть мати навмисний характер, але частіше характер технічних помилок при конвертації документа та його збереженні, тому ми рекомендуємо вам підходити до аналізу цього модуля відповідально. У разі виникнення запитань, просимо звертатися до нашої служби підтримки.

Заміна букв	Б	1
Інтервали	A→	0
Мікропробіли	␣	2
Білі знаки	␣	0
Парафрази (SmartMarks)	a	44

Подібності за списком джерел

Нижче наведений список джерел. В цьому списку є джерела із різних баз даних. Колір тексту означає в якому джерелі він був знайдений. Ці джерела і значення Коефіцієнту Подібності не відображають прямого плагіату. Необхідно відкрити кожне джерело і проаналізувати зміст і правильність оформлення джерела.

10 найдовших фраз

Колір тексту

ПОРЯДКОВИЙ НОМЕР	НАЗВА ТА АДРЕСА ДЖЕРЕЛА URL (НАЗВА БАЗИ)	КІЛЬКІСТЬ ІДЕНТИЧНИХ СЛІВ (ФРАГМЕНТІВ)
1	https://tourlib.net/statti_ukr/zarubina.htm	50 0.34 %
2	https://dspace.kmf.uz.ua/jspui/bitstream/123456789/4269/1/Shchuka_Halyna_Shliakhy_formuvannia_pro_pozytsii_na_rynku_vizn_voienturyzmu_Ukraini_2024.pdf	43 0.30 %
3	https://tourlib.net/statti_ukr/zarubina.htm	43 0.30 %
4	https://dspace.kmf.uz.ua/jspui/bitstream/123456789/4269/1/Shchuka_Halyna_Shliakhy_formuvannia_pro_pozytsii_na_rynku_vizn_voienturyzmu_Ukraini_2024.pdf	40 0.28 %